

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

letnik **XXXV**

številka **92**

december **2019**

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

ISSN 0352-3608 UDK 3

SLOVENSKO SOCIOLOŠKO DRUŠTVO
Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

**Revija izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.**

Glavni urednik / Main editor:

Marjan Hočevar, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Uredniški odbor / Editorial board:

Andreja Vezovnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Aleksandra Kanjuo Mrčela, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Alenka Krašovec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Alenka Švab, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Ana Tominc, Queen Margaret University Edinburgh

Angelina Lucento, National Research University,

Higher School of Economics, Moscow

Anja Zalta, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Anđelina Svirčić Gotovac, Institut za društvena istraživanja (IDI), Zagreb

Blaž Lenarčič, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem

Blaž Križnik, Graduate School of Urban Studies, Hanyang University

Branislava Vičar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Chiara Bertone, University of East Piedmont

David Paternotte, Université libre de Bruxelles

Dejan Jontes, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Gal Kirn, Humboldt University of Berlin

Herman Cuevas Valenzuela, Universidad Diego Portales

Jana Javornik Skrbinek, University of Leeds

José Ignacio Pichardo Galán, Universidad Complutense de Madrid

Judit Takács, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences

Karmen Šterk, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Karolina Thel, Academy of Fine Arts, Varšava, Poljska

Katarina Prpić, Institute of Social Research in Zagreb

Ladislav Cabada, University of West Bohemia, Pilsen

Lilijana Burcar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Lilijana Šarić, University of Oslo

Mojda Pahor, Zdravstvena fakulteta, Univerza v Ljubljani

Mateja Sedmak, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem

Matic Kavčič, Zdravstvena fakulteta in Fakulteta za družbene vede,

Univerza v Ljubljani

Marina, Lukšič Hacin Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, ZRC SAZU

Matijaž Uršič, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Milica Antić Gaber, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Mina Petrović, Univerza v Beogradu

Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru

Miroslav Stanojević, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Mojca Pajnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani in Mirovni inštitut

Moreno Zago, Università degli Studi di Trieste

Nina Bandelj, University of California, Irvine

Nükhet Sirman, Bo aziçi University, Istanbul

Oliver Vodeb, Swinburne University of Technology, Melbourne

Raffaella Ferrero Cornoletto, Department of Cultures, Politics and
Sexuality (DCPS), University of Turin

Roman Kuhar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani in Mirovni inštitut

Sabina Mihelj, Loughborough University

Sabrina P. Ramet, Norwegian University of Science and Technology,

Department of Sociology and Political Science

Sonja Drobnič, University of Bremen

Tanja Kamin, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Tanja Oblak Črnič, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Tanja Renar, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Thomas Luckmann, University of Konstanz †

Tjaša Žakelj, Univerza na Primorskem

Valentina Hlebec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Vesna Leskošek, Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani

Zala Volčič, Pomona College, Claremont

Zdenka Šadl, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Zlatko Skrbič, Australian Catholic University

Tehnična urednica / Technical editor:

Natalija Majsova, natalija.majsova@fdv.uni-lj.si

Urednica recenzij knjig / Reviews editor:

Nina Perger, nina.perger@fdv.uni-lj.si

Jezikovno svetovanje / Language editors:

Nataša Hribar, Tina Verovnik, Murray Bales

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles: Janez Jug

Oblikovanje / Design: Tina Cotič

Prelom / Text design and Typeset: Polanca Mesec Kurdija

Task / Print: Biografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address:

Revija Družboslovne razprave

Marjan Hočevar

Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Tel. /Phone: (+386) 1 5805 367

Elektronska pošta / e-mail: marjan.hocevar@fdv.uni-lj.si

Spletna stran / Internet: www.druzboslovne-razprave.org

Revijo sofinancira / The Journal is sponsored by:

Izid publikacije je finančno podprla Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz naslova razpisa za sofinanciranje domačih in znanstvenih periodičnih publikacij / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address. Če želite prekiniti naročniško razmerje, nam to sporočite najkasneje do 15. decembra. /If you decide to cancel the subscription, please write to editors' postal address by 15th of December.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

CEEOL (Central and Eastern European Online Library), COBIB.SI, CSA (Cambridge Scientific Abstracts): • CSA Worldwide Political Science Abstracts • CSA Social Services Abstracts • Sociological Abstracts (Online), EBSCOhost • Current Abstracts • Political Science Complete • SocINDEX • SocINDEX with Full Text • TOC Premier, OCLC • Scopus • Sociological Abstracts (Online) • DOAJ (Directory of Open Access Journals) • Ulrich's Web • De Gruyter • dlib

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegialno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopke sprejema članke v slovensščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

KAZALO

TABLE OF CONTENTS

ČLANKI ARTICLES

**POGOSTOST IN VSEBINA POROČANJA O ŠPORTU ŽENSK
V ČASOPISIH DELO IN SLOVENSKE NOVICE LETA 2015 /
Slovenian Daily Newspaper Coverage
of Women's Sports in 2015**

Simon Ličen, Barbara Bejek

7

**UNIVERZALNI TEMELJNI DOHODEK IN ŽENSKE:
ANALIZA POTENCIALA PREJEMKA / Universal Basic
Income and Women: An Analysis of Potential Impact**

Ana Jagodic

35

**POMEN SOCIALNIH OMREŽIJ ZA REVITALIZACIJO
NEKDANJIH INDUSTRIJSKIH MESTNIH OBMOČIJ –
PRIMER NEKDANJE TOBAČNE TOVARNE V LJUBLJANI /
Importance of Social Networks in Revitalising Former
Industrial Urban Areas – Renewal of the Former
Tobacco Factory in Ljubljana**

Matjaž Uršič, Primož Medved

53

**THE SEGMENTATION OF THE YUGOSLAV
COMMUNIST ELITE, 1943–1972 / Segmentacija
jugoslovsanske komunistične elite, 1943–1972**

Sergej Flere, Tibor Rutar

81

RECENZIJE KNJIG BOOK REVIEWS

Judith Butler, Ernesto Laclau, Slavoj Žižek: Kontingenca,
hegemonija, univerzalnost. Ljubljana: Založba Krtina, 2019.

Lea Kuhar

105

- Katja Praznik: Paradoks neplačanega umetniškega dela:
Avtonomija umetnosti, avantgarda in kulturna politika
na prehodu v postsocializem. Ljubljana: Sophia, 2016.
Jasmina Šepetavc 109
- Marjan Smrke: Sociološke osti: od božiča do velike noči.
Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2018.
Nina Vombergar 113

ČLANKI
ARTICLES

Simon Ličen, Barbara Bejek

POGOSTOST IN VSEBINA POROČANJA O ŠPORTU ŽENSK V ČASOPISIH DELO IN SLOVENSKE NOVICE LETA 2015

IZVLEČEK

Članek ponuja kvantitativno analizo 3155 novinarskih prispevkov o športu, objavljenih v *Delu* in *Slovenskih novicah* leta 2015. Teoretična izhodišča raziskovanja predstavljajo postopki odbiranja in prednostnega tematiziranja v medijih ter simbolno zaničevanje športa žensk. Poročanja o športu žensk je manj (10,4–12,5 proti 74,9–79,4 odstotka) kot poročanja o športu moških. Prispevki o športu žensk so krajši, poročanje je manj poglobljeno in se osredotoča na posamične panoge. Športnice niso nujno zaničevane oziroma dosledno »slabše« prikazane. Preostali izsledki ponujajo vpogled v splošne trende časopisnega poročevalstva o športu, vključno s pogostostjo poročanja o posameznih panogah in vodilnimi temami prispevkov.

KLJUČNE BESEDE: športno novinarstvo, simbolno zaničevanje, prednostno tematiziranje, kvantitativna analiza besedil, reprezentacija športa žensk

Slovenian Daily Newspaper Coverage of Women's Sports in 2015

ABSTRACT

The article presents a quantitative analysis of 3,155 articles on sports published by the *Delo* and *Slovenske novice* newspapers in 2015. The theoretical framework guiding the study includes the concepts of gatekeeping, agenda-setting and symbolic annihilation of women's sports. Women's sports receive less coverage than men's (10.4–12.5 vs. 74.9–79.4 percent). Articles on women's sports are shorter, less detailed and focus on individual sports. However, female athletes are not

necessarily annihilated or consistently misrepresented. Other findings provide an insight into selected trends in sports reporting in Slovenia, including the amount of coverage dedicated to different topics and sports.

KEY WORDS: *sports journalism, symbolic annihilation, agenda-setting, content analysis, representation of women's sports*

1. Uvod

Šport je v medijih zelo priljubljena vsebina, a v poročanju o športu izrazito prednjači šport moških (Cooky in dr. 2015). Posledično je šport moških deležen veliko večje pozornosti gledalcev in pokroviteljev (Shaw in Amis 2012; Zhang in dr. 2011). Medijska zapostavljenost športa žensk je eden od razlogov, da se deklice in mlade ženske redkeje odločajo za šport kot obliko preživljanja prostega časa, način prikazovanja športnic v medijih pa vpliva tudi na njihovo samopodobo (Daniels 2009). Razlike v pogostosti in načinu medijskega poročanja po spolu so v tujini razmeroma dobro raziskane (npr. Bruce 2016; Horky in Nieland 2013), v Sloveniji pa precej manj (Bon in Doupona Topič 2004; Lavrinc in Doupona Topič 2006; Ličen in Billings 2013), zato želimo s to raziskavo nekoliko zapolniti to vrzel.

Namen raziskave je primerjati pogostost in vsebino poročanja o športu moških in športu žensk v najbolj branih slovenskih dnevnikih in časopisih v obdobju enega leta. Izsledki bodo ponudili celovit pregled poročanja o športu žensk v Sloveniji in omogočili primerjavo z drugimi državami oziroma medijskimi trgi. Poleg tega bodo izhodišče za raziskave poročanja v drugih vrstah medijev, pa tudi raziskave posledic neenakega poročanja na udeležbo žensk v športu, trženje športa žensk in drugih tem.

1.1 Teoretični okvir

Informacije, ki so prek množičnih medijev posredovane občinstvom, odbirajo novinarji in drugi akterji. Odbiranje vključuje izbor, pa tudi prikrivanje, prenašanje, oblikovanje, prikazovanje, ponavljanje in časovno usklajevanje novic oziroma objav. Skozi te postopke se ustvarja družbena realnost (Shoemaker 1991). Posledica medijskega odbiranja informacij je prednostno tematiziranje. Občinstva na podlagi novinarskih prispevkov ne spoznavajo le posameznih tem, temveč (na podlagi obsega in umestitve objave) tudi njihovo pomembnost (McCombs in Shaw 1972/1996).

Drug teoretski koncept, iz katerega izhajamo, je simbolno zaničevanje kot način poročanja medijev o določenih družbenih skupinah. Pojem označuje odsotnost ali premajhno zastopanost posameznih družbenih skupin v televizij-

skih programih, pa tudi omejen razpon vlog, v katerih se pojavljajo, s čimer je razveljavljen njihov obstoj v družbi (Gerbner in Gross 1976). V času razvoja te teorije je bilo v ameriških igranih nanizankah ženskam namenjenih približno tretjina vseh vlog (Tuchman 1978). Te so bile trivializirane (Tuchman 1978), prikazane stereotipno in deležne »podcenjevanja, ki sega od zanemarjanja do simbolnega zaničevanja«¹ (Gerbner in Signorielli 1979: 5). Pojem je služil kot teoretična podstat številnim pregledom pogostosti in kakovosti poročanja o športnicah v množičnih medijih; nekatere povzemamo v pregledu literature.

1.2 Časopisno poročanje o športu žensk

Prva raziskava poročanja o športu žensk v ameriških dnevnikih je konec sedemdesetih let zajela dva časopisa, ki sta v obdobju dveh let ženskam namenila le štiri odstotke prostora, namenjenega športu (Bryant 1980). Nekoliko več ga je bilo namenjenega v športnih revijah, vendar so te moškemu športu še vedno namenile med 83 in 87 odstotkov prostora. Avtor raziskave je zapisal, da športnice v tiskanih medijih praktično niso obstajale, še tisti redki prikazi so bili seksistični, športnice pa so bile prikazane pasivno in stereotipno (Bryant 1980). Tudi enajst let kasneje je bilo v štirih večjih ameriških dnevnikih športu žensk posvečenih 3,5 odstotka vseh zgodb v športnih rubrikah, športu moških pa 23-krat več (nekaj objav se je nanašalo na oba spola). Po obsegu poročanja (tj. površina strani, namenjenih posameznemu spolu) je bilo športu moških namenjenega 29-krat več prostora kot športu žensk. Športniki so se na fotografijah pojavili trinajstkrat več kot športnice (Duncan in dr. 1991). Neenakost se kaže tudi pri avtorstvu prispevkov: v prvih 33 letih izhajanja ameriškega tednika *Sports Illustrated* so moški napisali 92 odstotkov izdanih prispevkov. Moški avtorji so pogosteje kot avtorice opisovali videz in privlačnost športnic (Lumpkin in Williams 1991).

Pogostost časopisnega poročanja o športu žensk zunaj ZDA je nekoliko bolj raznolika. Pregledi različnih časovnih obdobj so pokazali, da je ta v 90. letih predstavljal le približno odstotek poročanja o športu v Izraelu (Bernstein in Galily 2008) in v Italiji (Capranica in Aversa 2002). Med letoma 1970 in 2010 so raziskave različnih časopisov v Nemčiji ter na Danskem, Islandiji, Nizozemskem, Švedskem in Norveškem zabeležile med pet in deset odstotkov objav, posvečenih tej temi (Markula in dr. 2010). Britanski nedeljski tisk je v letih 2008 in 2009 športnicam namenil nekaj manj kot štiri odstotke športnih objav (Godoy-Pressland 2014). Po drugi strani je bilo športu žensk v avstralskem regionalnem tisku leta 1990 namenjenih celo 17 odstotkov prispevkov (Brown 1995). Različne države in celo različne vrste časopisov znotraj posameznih

1. V izvorniku »symbolic annihilation«.

držav posvečajo športu žensk različno pozornost; vendar pa podatki za tujino niso nujno natančen kazalnik slovenskega stanja.

Pogostost poročanja o športu žensk povsod naraste v času olimpijskih iger. Metaštudija 18 raziskav medijskega poročanja v času poletnih olimpijskih iger med letoma 1984 in 2008 je pokazala, da so bile ženske sorazmerno zastopane² v 29 odstotkih primerov in celo »preveč« zastopane v skoraj polovici (47 odstotkih) raziskav (posamezne raziskave so preučile več kot en vidik poročanja) (Delorme 2014).

1.3 Slikovno poročanje o športu žensk

Pomemben del športnega novinarstva je fotografija. Ta prispeva k razumevanju, »kako naj bi se brala ekspresija subjekta« (Hall 1972/2004: 196). Fotografije povečujejo površino prispevka in ga tako prikazujejo kot pomembnejšega, skupaj z drugimi dopolnitvenimi elementi (grafikami in infografikami, skicami, podrobnimi statističnimi informacijami, izpostavljenimi izjavami ali vestmi) pa osnovno sporočilo prispevka dopolnjujejo na pregleden in privlačen način.

Raziskave so pokazale, da je delež fotografij, ki prikazujejo ženske, pogosto višji od deleža prispevkov o njih. Po študiji petih britanskih časopisov je bilo športnicam namenjenih približno desetina prispevkov in dvakrat toliko fotografij (Mathesen in Flatten 1996). V kasnejši raziskavi, opravljeni v 22 državah, so bile fotografije priložene 62 odstotkom prispevkov o moškem športu in 66 odstotkom prispevkov o športu žensk (Horky in Nieland 2013). Časopis USA Today je pred leti tekmovalkam namenil 14 odstotkov besedila in 19 odstotkov fotografij (Eastman in Billings 2000); avtorja študije sta ugotovila, da so slike poudarjale predvsem glamur ali privlačnost, manj pa tekmovalno plat športnic (str. 204). Nasploh so moški pogosto uokvirjeni kot aktivni tvorci svojega uspeha, medtem ko je uspeh žensk prikazan kot posledica talenta in drugih dejavnikov zunaj njihovega nadzora, kot so sreča in podpora družine. Na fotografijah so športniki pogosteje prikazani kot aktivni, športnice pa kot pasivne (Duncan in Messner 1998: 176).

Še posebej pogosto je šport žensk predmet časopisnih fotografij v času olimpijskih iger (Capranica in dr. 2005; Hardin in dr. 2002). Prispevki o športu žensk so v tem času po velikosti, umestitvi na strani in velikosti fotografije povsem primerljivi športu moških (Capranica idr., 2005).

-
2. Primerjave sorazmernega poročanja temeljijo na zamisli, da če je npr. delež športnic med vsemi nastopajočimi na olimpijskih igrah 41 odstotkov, je sorazmeren delež poročanja prav tako 41 odstotkov vseh objav, površine časopisa oziroma programskega časa, namenjenega temu tekmovanju. Če bi v času iger medij olimpijkam namenil polovico (50 %) časa ali prostora, potem bi bile te *nesorazmerno* več zastopane oziroma celo pozitivno diskriminirane.

1.4 Sodobni raziskovalni trendi

Kljub padajočim nakladam in širitvi novih načinov dostopanja do informacij ostajajo tiskani mediji zanimivi za raziskovalce medijskih vsebin. Časopisi so se prilagodili ponudbi drugih oblik množičnih medijev ter ostajajo kazalnik novinarske kakovosti in družbenega odnosa do posamezne teme (Horky in Nieland 2013). Ena od aktualnih raziskovalnih tem so primerjalne študije športnega tiska (in sploh medijskih športnih vsebin) v različnih državah (npr. Horky in dr. 2018; Ličen in dr. 2017). Pregled časopisnega poročanja 80 časopisov v 22 državah na šestih celinah, opravljen v okviru projekta International Sports Press Survey, je pokazal, da je ženskam v povprečju namenjenih 11 odstotkov prispevkov, v posameznih državah pa je ta delež v raziskanem obdobju segal od nič (v Indiji in Nepal) do 25 odstotkov (v Braziliji) vseh objav (Horky in Nieland 2013). Razlike med državami so torej občutne ter odražajo različne pristope novinarjev in urednikov kot odbiralateljev informacij.

Poročanje o športu žensk se je v angleško govorečih državah nekoliko spremenilo pod vplivom sprememb v medijih in družbi. Nedavna metaštudija je pokazala, da slabša produkcijska kakovost in spolna zaznamovanost zamirata, medtem ko so zaničevanje, pokroviteljstvo in seksualizem še naprej prisotni (Bruce 2016). V slikovnih prikazih so športnice še naprej pogosteje predmet fotografij, če nastopajo v posamičnih ali »ženskih« (oziroma »ženskam primernih«) športih in če pozirajo v pasivnih ali spolno privlačnih pozah (Sherry in dr. 2016). Oba pregleda ugotavljata, da so ženske v športnih medijih v nekaterih ozirih še vedno simbolno zaničevane.

Tretji sodobni raziskovalni trend so pregledi stanja v nekdanjih socialističnih oziroma komunističnih državah (npr. Dziubinski in dr. 2019; Jakubowska 2015; Vujović in dr. 2017). Mediji v družbah v (ali po) tranziciji kažejo zelo podobno sliko kot mediji v t. i. zahodnih družbah: ženski šport zaseda približno deset odstotkov vseh objav o športu, nekoliko več v času olimpijskih iger, avtorji prispevkov – večinoma moški – se pogosto zatečejo k pokroviteljstvu, fotografije (in včasih tudi besedila) pa poudarjajo ali izpostavljajo privlačnost tekmovalk. V tem oziru se zdi, da so mediji po prehodu v demokracijo kakovostno nazadovali, saj so v času socializma in komunizma poudarjali enakopravnost spolov, spodbujali vključenost žensk v družbo, delo in šport ter (tudi) športnice predstavljali kot junakinje (Jakubowska in Ličen 2019).

1.5 Medijsko poročanje o ženskem športu v Sloveniji

Položaj ženskega športa v slovenskih medijih je bil doslej sporadično že raziskan. Bon in Doupona Topič (2004) sta pri pregledovanju televizijskih prenosov rokometnih tekem zaznali razlike v produkciji moških in ženskih srečanj:

pri slednjih naj bi prikazali manj počasnih in strokovno zanimivih posnetkov. To sta pripisali »prevladujočim spolnim stereotipom« (2004: 5). Pregled slovenskih prenosov olimpijskih iger leta 2008 je pokazal, da so poročevalci o moških govorili več ter zanje pogosteje napovedali in analizirali izide tekmovanj, medtem ko so pri ženskah pogosteje komentirali videz in osebnost tekmovalk. Nekateri komentarji, kot so ocenjevanje postave tekmovalk (»seksi postava«) in njihove privlačnosti, so bili seksistični in blizu simbolnemu zaničevanju (Ličen in Billings 2013).

Podobne seksistične opazke, pa tudi drugi zapisi, ki krepijo predstavo močnih in neutrudnih športnikov ter občutljivih in nemočnih športnic, so se pojavili tudi v športnem časopisu *Ekipa*. Ta je v obdobju enega meseca leta 2003 ženskemu športu namenil 12 odstotkov objavljenih prispevkov in fotografij. Časopis *Delo* je v istem obdobju ženskemu športu namenil 12 odstotkov prispevkov in 18 odstotkov fotografij. Fotografije tekmovalcev so bile v povprečju približno 30 odstotkov večje od fotografij tekmovalk (Lavrinc in Doupona Topič 2006).

V raziskavo *International Sports Press Survey* (Horky in Nieland 2013) so bili vključeni tudi trije slovenski dnevnik, in sicer *Delo*, *Slovenske novice* in *Primorske novice*. 84 odstotkov objav je poročalo o moških, 14 odstotkov o ženskah in dva odstotka o obeh spolih. Poročanje se je osredotočalo na tekoča tekmovanja (91 % v primerjavi z 78 % na svetovni ravni). Druge teme, kot so sponzorstva in javno financiranje športa, športna politika, stave, doping in diskriminacije v športu, so bile redko zastopane. Lokalnemu športu in športu mladih so nekaj pozornosti namenile le regionalne *Primorske novice* (Ličen 2013).

1.6 Pomen enakovrednega poročanja in posledice njegove odsotnosti

Enakost spolov je eden od ciljev za trajnostni razvoj, ki si jih je leta 2015 zadala Organizacija združenih narodov (2019). Ključno vlogo igrajo množični mediji, ki »odsevajo, konstruirajo, naturalizirajo, legitimizirajo, izzivajo in celo rekonstruirajo razpoloženja, ki prodirajo v širšo družbo« (Boyle in Haynes 2000: 111). Medijsko poročanje o športu žensk lahko spodbudi zanimanje za šport in telesno aktivnost med dekleti in ženskami (Daniels 2009). Medijski diskurz oziroma način, kako je šport žensk prikazan, prav tako vpliva na dojetje medijskih potrošnic: osredotočanje na privlačnost tekmovalk se pri bralkah odrazi v razmišljanju o lastni privlačnosti (in morebitnem nezadovoljstvu z lastnim videzom), medtem ko osredotočanje na »športno« oziroma tekmovalno plat spodbudi razmišljanje o sami športni dejavnosti (Daniels 2009; Sherry in dr. 2016). Če torej dekleta in ženske opazijo v medijih druge ženske, ki se ukvarjajo s športom, se poveča verjetnost, da se bodo s športom ukvarjale tudi same. To

je za Slovenijo izziv, ki bi ga bilo dobro sprejeti, saj se več kot polovica žensk nikoli ali redko ukvarja s športom ali rekreacijo (Eurobarometer 2014), registriranih tekmovalcev pa je (po nepopolnih podatkih) kar 3,6-krat več kot tekmovalk (Jerič 2016).

Nekateri kritiki in tudi uredniki trdijo, da ker je tekmovalk malo, so njihova tekmovanja manj kakovostna in ne pritegnejo dovolj gledalcev (Gee in Leberman 2011; Knoppers in Elling, 2004). Kritika ni upravičena, saj 66 odstotkov prebivalstva in 84 odstotkov ljubiteljev športa na treh celinah (Evropi, Oceaniji in Severni Ameriki) že sedaj zanima šport žensk (Nielsen 2018). Dodatno zanimanje je težko spodbuditi, če je vsebina praktično nevidna: na televizijskih programih v enem največjih ameriških mest je bilo v zadnjih 30 letih športu žensk namenjenih 2–9 odstotkov športnih vsebin³ (Cooky in dr. 2015).

Skorajšnja odsotnost iz medijev zmanjša zanimanje morebitnih pokroviteljev za investiranje v šport žensk, saj sponzorji niso vidni oziroma izpostavljeni, gledalci pa si ne morejo ustvariti pozitivne slike o njih (Meenaghan in Shipley 1999). Svetovno prvenstvo v nogometu za ženske leta 2019 je pokazalo, da lahko televizijska gledanost ženskega tekmovanja doseže in v nekaterih državah celo preseže gledanost moških tekmovanj (Roxborough 2019), zato bo zanimivo in pomembno spremljati, kje se bosta povečala vlaganje pokroviteljev in medijsko zanimanje za šport žensk.

Nazadnje pa ženske predstavljajo približno polovico prebivalstva – in približno polovico vseh davkoplačevalcev – posamezne države. Ker so številne medijske hiše neposredno (npr. preko razpisov ali naročnine) ali posredno (npr. preko javnih objav ali oglasov) sofinancirane iz državnega proračuna, bi morda morale tudi medijske hiše, ki prejemajo davkoplačevalska sredstva, nameniti približno enako pozornost športnemu (in drugemu) udejstvovanju pripadnikom obeh spolov.

2 Raziskovalno vprašanje

Dosedanji pregledi medijskega poročanja o športu žensk v Sloveniji so informativni, a nepopolni. Pokazali so, da novičarski mediji o športnicah poročajo manj ter tehnično in vsebinsko preprosteje. V Sloveniji je razkorak nekoliko manjši kot v številnih drugih državah, a še vedno občuten. Zadnji podatki za Slovenijo so bili zbrani spomladi in poleti 2011 (Ličen 2013), namen te raziskave pa je zbrati in pregledati obsežnejše in sodobnejše podatke o pogostosti in kakovosti

3. Zanesljivih podatkov za Slovenijo še ni. Avtorja ocenjujeta, da je prenosov športa žensk na TV Slovenija več kot 10 odstotkov, in sicer predvsem na račun individualnih športov (npr. smučanja). Še vedno pa ga je občutno manj kot 50 odstotkov.

poročanja o športu žensk v slovenskem tisku. Raziskovanje je vodilo naslednje vprašanje:

RV: Kakšna je bila pojavnost poročanja o športnicah in športnikih v časopisih Delo in Slovenske novice v letu 2015?

Raziskava se osredotoča na časopise kot najstarejšo vrsto množičnih medijev, da bi naposled pridobili celovit in mednarodno primerljiv pregled zastopanosti športa žensk v slovenskih medijih. Ugotovitve bodo ponudile osnovo za kasnejše raziskave poročanja v elektronskih in digitalnih medijih. Raziskava zajema splošna časopisa, ker ju prebira (in posledično vplivata na) širši in predvsem bolj raznolik delež prebivalstva kot športni tisk ali specializirane publikacije. Poleg tega se splošni časopisi pojmujejo za kazalnik novinarske kakovosti in družbenega odnosa do posamezne teme (Horky in Nieland 2013). Za analizo je bilo izbrano leto 2015, ker je bilo v času načrtovanja raziskave in zbiranja podatkov to zadnje neolimpijsko leto: kot je bilo nakazano v pregledu literature, so olimpijske igre odklon glede pogostosti poročanja o športu žensk, mi pa iščemo izhodiščno stanje.

3 Raziskovalne metode

Reprezentacijo športnic in športnikov smo pregledali na vzorcu novinarskih prispevkov, objavljenih leta 2015 v športnih rubrikah dveh najbolj branih slovenskih dnevnih časopisov: »resnega« *Dela* in tabloidnih *Slovenskih novic*. Oba izdaja Časopisno založniško podjetje Delo.⁴ Časopisa sta v analiziranem letu skupaj povprečno dosegla skoraj četrtino prebivalcev Slovenije⁵ (Delo.si 2016). Za potrebe raziskave smo pregledali po dve naključno izbrani izdaji iz vsakega od 52 tednov v letu. Spletna aplikacija *Random Date Generator*,⁶ s katero smo izbrali datume, je v vzorec vključila tudi tri praznike, ko časopisi niso izšli, zato končni vzorec obsega po 101 izvod *Dela* in *Slovenskih novic*.

-
4. Po podatkih spletne aplikacije Erar je Časopisno založniško podjetje Delo, d. o. o., leta 2015 od drugih javnih podjetij, zavodov in institucij prejelo 2.019.007 evrov. V ta znesek niso všteta plačila subjektom, v katerih ČZP Delo nastopa kot ustanovitelj (npr. časopis oziroma podjetje Gorenjski glas), so pa vključena vsa plačila javnih subjektov podjetju, vključno s plačili za vsebine, ki niso neposredno objavljene v časopisih Delo ali Slovenske novice, npr. tiskanje marketinških materialov.
 5. Po podatkih Nacionalne raziskave branosti je posamezni izvod *Dela* v letu 2015 v povprečju dosegel 141.000 ljudi, posamezni izvod *Slovenskih novic* pa 314.000 ljudi (Delo.si 2016).
 6. Aplikacija je dostopna na spletnem naslovu <https://www.lrs.org/interactive/random-date.php>.

Skupaj je bilo pregledanih 3155 novinarskih prispevkov o športu: 1760 v *Delu* in 1395 v *Slovenskih novicah*. Iz pregleda smo izključili kratke napovedi na naslovnici obeh časopisov; kratke številske predstavitve rezultatov, statistik in lestvic različnih tekmovanj, ki niso sestavni del novinarskega prispevka (npr. Delov Semafor); samostojne fotografije s podpisom (npr. *Fotografija tedna* v ponedeljkovih izdajah *Dela*) in šahovske probleme v *Delu*.

Opravili smo kvantitativno analizo besedil (ang. *content analysis*) kot metodo za »objektivirano in sistematično identifikacijo in opisovanje jezikovnih lastnosti besedil, da bi iz njih lahko sklepali o zunajjezikovnih lastnostih posameznikov in družbenih skupin« (Splichal 1990: 29). Spremljali smo naslednje spremenljivke: velikost novinarskega prispevka (tj. površina prispevka z vsemi besedilnimi in grafičnimi elementi v cm²); panoga, o kateri prispevek poroča; vodilna tema oziroma ključna ideja prispevka (Tabela 1; tipologija je prilagojena iz raziskave ISPS 2011 (Horky in Nieland 2013)); spol osrednjega akterja ali akterjev; žanr prispevka (vest, poročilo, novinarska zgodba, pogovor, komentar, članek; po Milosavljević 2014); velikost vseh fotografij v novinarskem prispevku (v cm²) in prisotnost vizualnih dopolnitvenih elementov (npr. grafike, infografike, karikature, logotipi, skice, izpostavljene rezultatske lestvice ali izjave ipd.).

Tabela 1: Tipologija glavnih tem (prilagojeno iz Horky in Nieland 2013).

Tema	Vsebina prispevkov
Rezultati in poročila	Opis tekmovanja, njegovega poteka in končnega izida.
Napovedi	Napoved oz. pregled prihajajočih tekmovanj ali dogodkov.
Drugo poročanje, povezano s športnim nastopom	Odzivi in ocene poteka tekmovanja oz. doseženih rezultatov, poškodbe, prestopi, zaključki športnih karier ipd.
Športno financiranje	Ekonomski, tržni in finančni vidiki športa, kot so financiranje športa iz javnega in/ali zasebnega sektorja, nakupi in/ali prodaje klubov oziroma njihovih deležev, sponzorstva v športu ipd.
Amaterski šport	Lokalne, rekreativne in dobrodelne prireditve, šport mladih, starejših ipd.
Športna politika	Volitve in mandati v športnih zvezah, organiziranost športnih zvez in tekmovanj, organizacija velikih športnih tekmovanj ipd.
Doping	Uporaba prepovedanih poživil in boj proti njim, krajše ali daljše izključitve iz športnih tekmovanj ipd.
Športne stave	Športne stave in z njimi povezano prirejanje izidov.
Vprašanje spola v športu	Prispevki, ki izrecno problematizirajo vlogo in vprašanje spola v športu.
Gledalci in navijaška kultura	Izgredi in nešportno navijanje ter posledice tovrstnih dejanj (povzročena škoda, kazni ipd.).
Druge teme	Teme, ki niso zajete v drugih kategorijah.

Zbrane podatke smo obdelali z osnovnimi postopki opisne statistike v računalniškem programu SPSS. Razlike med teoretično pričakovanimi in ugotovljenimi porazdelitvami podatkov smo ugotavljali s hi-kvadrat analizo, pri kateri smo kot pričakovano privzeli porazdelitev, ki bi bila skladna s porazdelitvijo prispevkov po spolu (Billings 2008): če bo šport moških predmet 80 odstotkov prispevkov v *Slovenskih novicah*, šport žensk pa samo desetih odstotkov, je nestvarno pričakovati, da bodo fotografije enakomerno (50 : 50) porazdeljene med spoloma. Korelacijo rangov pri primerjanju pogostosti poročanja o posameznih športnih panogah smo ugotavljali z izračunom Spearmanovega ρ koeficienta korelacije rangov (Myers in Well 2003).

Podatke sta neodvisno pregledali dve raziskovalki, ki sta prebrali športne strani tiskanih izvodov izbranih izdaj pregledanih časopisov, značilnosti vsakega prispevka (tj. spremenljivke) pa sproti zabeležili v računalniški program Microsoft Excel. Zanesljivost kodiranja smo izmerili z izračunom Cohenovega κ (kappa) koeficienta (Cohen 1960) na vzorcu 20 odstotkov izbranih izdaj časopisov. Zanesljivost je za različne spremenljivke znašala: $\kappa_{\text{šport}} = 0.985$ za športno panogo, $\kappa_{\text{tema}} = 0.835$ za temo prispevka, $\kappa_{\text{žanr}} = 0.886$ za žanr prispevka, $\kappa_{\text{spol}} = 0.920$ za spol akterja, $\kappa_{\text{foto}} = 0.832$ za število fotografij in $\kappa_{\text{spolfoto}} = 0.915$ za spol akterja v fotografijah. Pri preostalih spremenljivkah so se pojavila le posamezna odstopanja, ki so bila večinoma posledica tipkarskih ali podobnih napak.

4 Rezultati

V *Delu* je v analiziranem obdobju izključno o športu žensk poročalo 12,5 odstotka, izključno o športu moških pa 74,9 odstotka vseh analiziranih novinarskih prispevkov, torej šestkrat več. V *Slovenskih novicah* je izključno o akterkah ženskega spola poročalo 10,4 odstotka analiziranih prispevkov, izključno o moških pa 79,4 odstotka prispevkov, torej osemkrat več. Natančne vrednosti so predstavljene v Tabeli 2.

Tabela 2: Spol osrednjega akterja

Spol	Delo		Slovenske novice	
	Pogostost (delež)	Površina (cm ²)	Pogostost (delež)	Površina (cm ²)
Moški	1318 (74,9)	332,5 ± 283,2	1108 (79,4)	201,6 ± 265,7
Ženski	220 (12,5)	260,7 ± 235,4	145 (10,4)	127,1 ± 186,3
Oba	164 (9,3)	215,6 ± 211,9	94 (6,7)	211,8 ± 258,0
Nedoločljiv	58 (3,3)	207,8 ± 218,7	48 (3,4)	123,9 ± 185,5
Skupaj	1760 (100)		1395 (100)	

V obeh časopisih so prispevki o športu žensk po površini statistično značilno manjši (*Delo*: $\text{pov_D}_{\text{moški}} = 332,5 \text{ cm}^2$, $\sigma_{\text{moški}} = 283,2$; $\text{pov_D}_{\text{ženske}} = 260,7 \text{ cm}^2$, $\sigma_{\text{ženske}} = 235,4$; $t_D(1536) = 3,558$, $p < .001$; *Slovenske novice*: $\text{pov_SN}_{\text{moški}} = 201,6 \text{ cm}^2$, $\sigma_{\text{moški}} = 265,7$; $\text{pov_SN}_{\text{ženske}} = 127,1 \text{ cm}^2$, $\sigma_{\text{ženske}} = 186,3$; $t_{SN}(1251) = 3,273$, $p = 0,001$; tabela 2).

4.1 Fotografska in grafična oprema

V *Delu* so bile fotografije dodane 1099 prispevkom (62,4 %), v *Slovenskih novicah* pa 515 prispevkom (36,9 %).⁷ V prvem časopisu so fotografije sorazmerno porazdeljene med prispevki o športnikih obeh spolov ($\text{foto_D}_{\text{moški}} = 870$; $\text{foto_D}_{\text{ženske}} = 132$, $\chi^2(1) = 1,044$), drugi časopis pa je statistično značilno pogosteje fotografsko opremil prispevke o športu moških ($\text{foto_SN}_{\text{moški}} = 424$; $\text{foto_SN}_{\text{ženske}} = 40$, $\chi^2(1) = 3,95$, $p < 0,05$; tabela 3).

V *Delu* je bilo fotografsko gradivo, namenjeno prikazovanju športnikov ($F_{\text{pov_D}_{\text{moški}}} = 165,8 \text{ cm}^2$, $\sigma_{\text{moški}} = 151,05$), v povprečju večje od slik športnic ($F_{\text{pov_D}_{\text{ženske}}} = 132,8 \text{ cm}^2$, $\sigma_{\text{ženske}} = 137,95$), v *Slovenskih novicah* pa obratno ($F_{\text{pov_SN}_{\text{moški}}} = 150,2 \text{ cm}^2$, $\sigma_{\text{moški}} = 144,04$; $F_{\text{pov_SN}_{\text{ženske}}} = 154,9 \text{ cm}^2$, $\sigma_{\text{ženske}} = 163,74$; tabela 3)⁸. Te razlike so statistično pomembne samo v primeru *Dela* ($t_D(1536) = 2,578$, $p = 0,01$; $t_{SN}(1251) = 1,293$). V obeh časopisih so bile v povprečju največje fotografije, ki so prikazovale posameznike obeh spolov (npr. gledalke in gledalci na hokejski tekmi) ali nedoločljivega spola (npr. tepalec snega na doskočišču letalnice v Planici) – so pa bile običajno objavljene v povezavi s tekmovanji moških.

Novinarske prispevke lahko poleg fotografij dopolnjujejo tudi drugi grafični elementi (Tabela 3). V obeh časopisih se ti nesorazmerno pogosto pojavljajo pri poročanju o moškem športu: $\text{gra_D}_{\text{moški}} = 445$, $\text{gra_D}_{\text{ženske}} = 54$, $\chi^2(1) = 4,94$, $p < 0,05$ in $\text{gra_SN}_{\text{moški}} = 175$; $\text{gra_SN}_{\text{ženske}} = 11$, $\chi^2(1) = 5,82$, $p < 0,05$. Grafični dodatki se sicer pojavljajo v 30,1 odstotka prispevkov v *Delu* in 14,4 odstotka objav v *Slovenskih novicah*.

7. Objavljenih je bilo sicer 1163 oziroma 787 fotografij, saj je bila nekaterim prispevkom priložena več kot ena fotografija.

8. Številke vključujejo povprečno skupno površino vseh fotografij k posameznim prispevkom.

Tabela 3: Površina in pogostost pojavljanja fotografij in drugih grafičnih elementov glede na spol osrednjega akterja

Spol	Delo			Slovenske novice		
	Foto (delež pojavljanja)	Površina (cm ²)	Grafika (delež pojavljanja)	Foto (delež pojavljanja)	Površina (cm ²)	Grafika (delež pojavljanja)
Moški	870 (66,0)	165,8 ± 151,0	445 (33,8)	424 (38,3)	150,2 ± 144,0	175 (15,8)
Ženski	132 (60,0)	132,8 ± 138,0	54 (24,5)	40 (27,6)	154,9 ± 163,7	11 (7,6)
Oba	79 (48,2)	160,7 ± 145,8	25 (15,2)	38 (40,4)	256,2 ± 252,9	13 (13,8)
Nedoločljiv	18 (31,0)	285,0 ± 238,9	6 (10,3)	13 (27,1)	217,3 ± 268,7	2 (4,2)
Skupaj	1099 (62,4)	163,5 ± 152,6	530 (30,1)	515 (36,9)	160,2 ± 162,4	201 (14,4)

4.2 Športne panoge

Tabeli 4 (*Delo*) in 5 (*Slovenske novice*) predstavljata deset najpogosteje zastopanih športnih panog⁹ v vsakem časopisu.

Tabela 4: Deset najpogosteje zastopanih panog v Delu

Raz.	Skupno	N (%)	Samo moški	n (%)	Samo ženske	n (%)	Oba spola	n (%)
1.	nogomet	334 (19,0)	nogomet	327 (24,8)	alpsko smučanje	50 (22,7)	alpsko smučanje	23 (14,0)
2.	košarka	224 (12,7)	košarka	214 (16,2)	tenis	28 (12,7)	biatlon	19 (11,6)
3.	rokomet	141 (8,0)	rokomet	118 (9,0)	rokomet	22 (10,0)	atletika	15 (9,1)
4.	alpsko smučanje	128 (7,3)	hokej na ledu	109 (8,3)	odbojka	21 (9,5)	tenis	12 (7,3)
5.	hokej na ledu	110 (6,3)	kolesarstvo	67 (5,1)	smučarski tek	14 (6,4)	judo	11 (6,7)
6.	tenis	94 (5,3)	smučarski skoki	65 (4,9)	kolesarstvo	12 (5,5)	kajakaštvo	10 (6,1)
7.	smučarski skoki	84 (4,8)	tenis	53 (4,0)	atletika	8 (3,6)	gimnastika	9 (5,5)
8.	kolesarstvo	81 (4,6)	alpsko smučanje	50 (3,8)	gorsko kolesarstvo	8 (3,6)	strelstvo	9 (5,5)
9.	odbojka	66 (3,8)	odbojka	44 (3,3)	jadranje	8 (3,6)	plavanje	8 (4,9)
10.	atletika	44 (2,5)	formula 1	33 (2,5)	košarka	7 (3,2)	športnik leta	8 (4,9)
Sk.		1760 (100)		1318 (100)		220 (100)		164 (100)

9. Tipologija zaradi večje preglednosti in informativnosti vključuje tudi teme, kot sta prireditvi »Miss športa« in »Športnik leta« Enotna kategorija »šport invalidov« vključuje različne panoge, kot so košarka na vozičkih, sedeča odbojka in drugi.

Tabela 5: Deset najpogosteje zastopanih panog v Slovenskih novicah

Raz.	Skupno	N (%)	Samo moški	n (%)	Samo ženske	n (%)	Oba spola	n (%)
1.	nogomet	456 (32,7)	nogomet	442 (39,9)	tenis	45 (31,0)	tenis	19 (20,2)
2.	košarka	194 (13,9)	košarka	188 (17,0)	alpsko smučanje	29 (20,0)	atletika	10 (10,6)
3.	tenis	99 (7,1)	hokej na ledu	94 (8,5)	rokomet	12 (8,3)	alpsko smučanje	9 (9,6)
4.	hokej na ledu	95 (6,8)	rokomet	51 (4,6)	odbojka	7 (4,8)	biatlon	6 (6,4)
5.	rokomet	68 (4,9)	kolesarstvo	37 (3,3)	nogomet	6 (4,1)	smučarski tek	5 (5,3)
6.	alpsko smučanje	67 (4,8)	tenis	35 (3,2)	atletika	5 (3,4)	gimnastika	4 (4,3)
7.	kolesarstvo	40 (2,9)	formula 1	32 (2,9)	miss športa	5 (3,4)	rokomet	4 (4,3)
8.	atletika	37 (2,7)	alpsko smučanje	27 (2,4)	biatlon	4 (2,8)	smučarski skoki	3 (3,2)
9.	formula 1	33 (2,4)	smučarski skoki	25 (2,3)	košarka	4 (2,8)	šport invalidov	3 (3,2)
10.	smučarski skoki	33 (2,4)	odbojka	23 (2,1)	smučarski tek	4 (2,8)	športne igre	3 (3,2)
Sk.		1395 (100)		1108 (100)		145 (100)		94 (100)

Izračun Spearmanovih koeficientov korelacije rangov (Myers in Well 2003) je potrdil, da na količino poročanja o desetih najpogosteje zastopanih panogah močno vpliva, koliko jih gojijo moški ($\rho_{D_moški} = 0,82$; $\rho_{SN_moški} = 0,80$). Z drugimi besedami, pogostost poročanja o posamezni panogi sovпада s pogostostjo poročanja o moških tekmovanjih iz te panoge. Poročanje o športu žensk ne vpliva na razvrstitev panog v *Slovenskih novicah* ($\rho_{SN_ženske} = 0,09$) – o ženskem hokeju na ledu, kolesarstvu, formuli ena in smučarskih skokih ta časopis sploh ni poročal¹⁰ – medtem ko je koeficient rangov za šport žensk v *Delu* celo močno negativen ($\rho_{D_ženske} = -0,65$). Matematično bi to pomenilo, da sta pogostost poročanja o ženskih tekmovanjih in pogostost poročanja o teh panogah nasploh obratno sorazmerni. Glede na velikost vzorca in naš pristop do uporabe te statistične metode (opomba 10) je bolj razumna ugotovitev, da je poročanje o ženskih tekmovanjih tako redko oziroma nesistematično, da statistično ne vpliva na priljubljenost oziroma pogostost poročanja o sami panogi.

10. Panogam, ki so se pri posameznem spolu uvrstile nižje od desetega mesta, smo za potrebe izračuna koeficienta pripisali rang 11 ne glede na njihovo dejansko razvrstitev.

4.3 Žanri športnega poročevalstva

Oba časopisa največ prispevkov objavljata v vestičarski in poročevalski vrsti. Slednji (829; 47,1 %) v *Delu* presegajo prve (689; 39,1 %), obojih pa je več kot novinarskih zgodb (88; 5,0 %), pogovorov (80; 4,5 %) in komentarjev (74; 4,2 %). *Slovenske novice* so manj pestre: objavljajo največ vesti (980; 70,3 %), sledijo jim poročila (394; 28,2 %). Pogovori (15; 1,1 %), komentarji (5; 0,4 %) in novinarska zgodba (1; 0,1 %) so le izjemoma objavljeni in se pojavljajo predvsem v tematski prilogi *Finale*.

Žanri so v pretežni meri sorazmerno porazdeljeni med spoloma. Razlike se v *Delu* pojavljajo le pri objavi pogovornih vrst (intervjujev), kjer so moški (76) pogostejše sogovorniki kot ženske (4; $\chi^2(1) = 5,650$, $p < 0,05$), medtem ko so v *Slovenskih novicah* redka poročila o športu žensk ($n_{\text{ženske}} = 20$, $n_{\text{moški}} = 341$, $\chi^2(1) = 22,620$, $p < 0,01$). Tabloid moškemu športu pogosteje namenja tudi preostale nevestičarske žanre, vendar je takšnih objav premalo za robustno statistično analizo.

4.4 Vsebina novinarskih prispevkov

Vodilne teme analiziranih novinarskih prispevkov o športu so predstavljene v Tabeli 6. Skoraj devet od desetih prispevkov v *Delu* je v približno enaki meri poročalo o »napovedih« (27,0 %), »rezultatih in poročilih« (32,5 %) in »drugem poročanju, povezanem s športnim nastopom« (29,0 %). V *Slovenskih novicah* je »napovedi« občutno manj (14,3 %). Tabela vključuje tudi porazdelitev vsebine objav po spolu osrednjih akterjev.

Oba časopisa sta zelo malo, če sploh, poročala o problemsko naravnanih temah, kot so financiranje, doping in boj proti njem, navijaštvo, amaterski šport, stave in prirejanje izidov ter vprašanje spola v športu. Te teme so bile nekoliko pogosteje zastopane v *Slovenskih novicah*.

Tabela 6: Primerjava vodilnih tem novinarskih prispevkov o športu v Delu in Slovenskih novicah

	Delo				Slovenske novice			
	Pogostost (delež)	Moški (delež)	Ženske (delež)	$\chi^2(1)$	Pogostost (delež)	Moški (delež)	Ženske (delež)	$\chi^2(1)$
Rezultati in poročila	572 (32,5)	424 (32,2)	76 (34,5)	0,327	477 (34,2)	339 (30,6)	83 (57,2)	9,905**
Drugo poročanje, povezano s športnim nastopom	511 (29,0)	423 (32,1)	53 (24,1)	3,901*	481 (34,5)	435 (39,3)	20 (13,8)	36,443**
Napovedi	476 (27,0)	340 (25,8)	77 (35,0)	5,890*	199 (14,3)	157 (14,2)	24 (16,6)	0,161
Druge teme	97 (5,5)	61 (4,6)	12 (5,4)	0,271	86 (6,2)	68 (6,1)	12 (8,3)	0,032
Športna politika	86 (4,9)	62 (4,7)	1 (0,5)	8,312**	63 (4,5)	55 (5,0)	1 (0,7)	7,159**
Športno financiranje	9 (0,5)	6 (0,5)	0	/	26 (1,9)	19 (1,7)	1 (0,7)	/
Doping	7 (0,4)	1 (0,1)	1 (0,5)	/	21 (1,5)	10 (0,9)	3 (2,1)	/
Gledalci in navijaška kultura	2 (0,1)	1 (0,1)	0	/	23 (1,6)	19 (1,7)	0	/
Amaterski šport	0	0	0	/	16 (1,1)	3 (0,3)	1 (0,7)	/
Športne stave	0	0	0	/	3 (0,2)	3 (0,3)	0	/
Vprašanje spola v športu	0	0	0	/	0	0	0	/
Skupaj	1760	1318	220		1395			

Opomba: Zvezdica (*) označuje statistično značilne razlike na nivoju $p < 0,05$. Dve zvezdici (**) označujeta statistično značilne razlike na nivoju $p < 0,01$. Poševnica označuje nezmožnost izračuna statističnih razlik zaradi prenizke pričakovane frekvence.

V Delu so se najbolj izrazite razlike pokazale pri količini napovedi prihajajočih tekmovanj in drugem poročanju, povezanem s športom. Slednja kategorija vključuje številne teme, ki običajno sodijo v sklop »beat« poročanja – npr. poškodbe, (morebitni) prestopi, dogajanje na treningih in podobno – ki ga ženski šport redko doseže. Tovrstno poročanje o športu žensk se je redko pojavilo tudi v Slovenskih novicah. Izrazite razlike so se pokazale tudi pri poročanju o športni politiki.

5 Razprava

Pregled je pričakovano pokazal prevlado poročanja o športnikih in športu moških. V *Delu* je o tem poročalo 75 odstotkov, v *Slovenskih novicah* pa 70 odstotkov pregledanih prispevkov; samo o športnicah je v *Delu* poročalo 12,5 odstotka, v *Slovenskih novicah* pa 10 odstotkov prispevkov. Ti deleži so primerljivi z mednarodnimi podatki iz leta 2011: v svetovnem merilu je izključno o športu moških poročalo 87,8 odstotka, o športu žensk pa 11,3 odstotka objav (Horky in Nieland 2013), v Sloveniji pa 84 odstotkov o tekmovalcih in 14 odstotkov prispevkov o tekmovalkah (Ličen 2013). Slovenija se tako uvršča blizu in nekoliko nad sredino po zastopanosti športa žensk v tisku. Novinarski prispevki o športu žensk so tudi občutno manjši (za 27,5 % v *Delu* in 58,6 % v *Slovenskih novicah*) in posledično krajši.

Ženske so manj zastopane tudi v športni fotografiji. V *Delu* je pogostost slikovnih prilog sicer primerljiva po spolu, a so fotografije o športu žensk manjše, medtem ko so v *Slovenskih novicah* slike enako velike, a pogostejše pri moških. Vsebine oziroma motivov fotografij nismo preverjali; to je lahko izhodišče za bodoče raziskave (prim. Sherry in dr. 2016). Objave o športu žensk so tudi tehnično preprostejše, saj redkeje vključujejo dopolnitvene elemente, kot so grafike in izpostavljene izjave. Zanimivo je, da se tabloid občutno redkeje zateka k fotografiji in grafikam kot »resni« časopis. V tem se slovenski tisk razlikuje od tujega, kjer tabloidi običajno bralce privabljajo s pogostimi vizualno privlačnimi dodatki k (pogosto krajšim) besedilom. To je morda posledica *Delove* tradicije časopisa, ki je v slovenskem novinarskem prostoru desetletja postavljala standarde ne samo novinarskega, temveč tudi uredniškega, oblikovalskega in drugega dela na športnem in drugih uredniških področjih.

V poročanju o športu prevladujejo žanri informativne vrste. To potrjuje pretekle ugotovitve, zbrane na manjšem vzorcu objav (Ličen 2013). Velika večina (92,6 %) prispevkov o športu žensk je zajemala žanre vestičarske in poročevalske vrste. V *Delu* je bilo to razmerje podobno (43 % vesti oziroma 45 % poročil), medtem ko je bila v *Slovenskih novicah* večina prispevkov o športnicah napisana v žanrih vestičarske vrste (85 %). Novinarji *Slovenskih novic* torej bralcem podajajo predvsem osnovne informacije o vrsti, kraju, času in akterkah dogodka, te pa večinoma predstavljajo z agencijskimi vestmi, medtem ko novinarji *Dela* poročajo tudi bolj poglobljeno s komentiranjem dogodkov, pojasnjevanjem vzrokov in nakazovanjem posledic. Novinarski prispevki o športu žensk v žanrih pogovorne ali komentatorske vrste so bili v obeh časopisih redki.

Poročila o športu žensk se osredotočajo na posamične panoge – najpogostejše alpsko smučanje in tenis – medtem ko pri moških prevladujejo ekipni športi,

predvsem nogomet, košarka, hokej na ledu in rokomet. Vseeno ne moremo trditi, da sta alpsko smučanje in tenis za slovenski tisk »ženska« športa: panogi imata v Sloveniji dolgo tradicijo, možno ju je redno spremljati celo zimo (smučanje) oziroma celo leto (tenis) – Američani bi ju pojmovali za primeren »beat« – in sta kakovostno organizirani na področju tako moških kot ženskih tekmovanj. Slovenski tekmovalci obeh spolov razmeroma uspešno nastopajo v obeh; pri tem je v času raziskave prednjačila Tina Maze, ki je leta 2015 osvojila tri medalje na svetovnem prvenstvu v alpskem smučanju. Tekmovalni uspehi športnic in športnikov so nedvomno pomemben dejavnik pri poročanju o športu (Ličen in Billings 2013), obenem pa pri pregledu poročanja ni bilo zaznati posebnega »iskanja« zanimivih ali drugače pomembnih zgodb: novinarji so se pretežno omejili na napovedi tekmovanj, njihove izide in druge sprotne teme (npr. tedenske pregledne izidov in spremembe na jakostnih lestvicah v tenisu). H količini poročanja o smučanju je verjetno prispeval njegov status »nacionalnega športa« (Kotnik 2009; Starc 2003). Velja omeniti, da oba športa za *Delo* spremljata (tudi) ženski: Saša Verčič poroča o tenisu, Špela Robnik pa skupaj z drugimi novinarji piše o smučanju.¹¹ Pretekle raziskave so zaznale razlike v načinu poročanja o športu žensk (Lumpkin in Williams 1991), ne pa v izboru tem (Gee in Leberman 2011) glede na spol novinarja. V našem primeru ni jasno, ali sta novinarki športu žensk namenjali posebno pozornost.

Oba časopisa izrazito manj pogosto pišeta o drugem dogajanju, povezanem s športnimi nastopi žensk, kot so poškodbe, prestopi (»Fajič v Belorusijo«, *Slovenske novice*, 2. marec), pogovori o tekmovalnih ciljih (»Osnovni cilj je Rio 2016, a kolajne se ne bi branil«, *Delo*, 12. januar) in druge objave, ki presegaajo poročanje o prihajajočih ali pravkar zaključenih tekmovanjih (»Novaković: Že v prvi minuti lahko dobiš rdeči karton«, *Delo*, 27. marec). Ta razlika ni omejena na Slovenijo, ampak je značilna tudi za svetovni tisk (Horky in Nieland 2013). Pomanjkanje tovrstnih objav kaže na pomanjkljivo spremljanje in le površinsko razumevanje vsakdana športnic, ki pa trenirajo, prestopajo in se poškodujejo prav tako kot športniki. Poročevalci športnice manj poznajo, nepoznavanje pa se prenese na bralce, ki o športu žensk ne prejmejo (dovolj) informacij. Napovedovanje tekmovanj in poročanje o njihovih izidih je manj zahtevno, saj so ti podatki običajno dostopni prek spleta oziroma distribuirani s strani panožnih zvez.

Izrazita razlika je opazna tudi pri poročanju o športni politiki. Tako v svetu kot v Sloveniji je večina športnih funkcionarjev moškega spola – med 70 delegati

11. Saša Verčič poleg o tenisu redno poroča o gimnastiki in včasih o atletiki. Špela Robnik – sestrična nekdanjih reprezentantk v alpskem smučanju Mateje in Tine Robnik – spremlja predvsem zimske športe.

na skupščini Olimpijskega komiteja Slovenije 26. maja 2015 je bilo le sedem žensk (Olimpijski komite Slovenije, 2015) – zato večina prispevkov na temo organiziranosti in dela športnih zvez in prireditev poroča o delovanju – moških (npr. »Tudi Figo nad Blatterja«, *Slovenske novice*, 29. januar; in »Avtoritativni Benčina že bivši predsednik AZS«, *Delo*, 14. oktober).

Poleg tem, ki so bile (neenako, pa vendarle) obravnavane, velja omeniti še tiste, ki so bile deležne minimalnega, če sploh kakšnega poročanja. *Delo* je za razliko od številnih svetovnih »resnih« časopisov (*broadsheet newspapers*) objavilo zelo malo prispevkov na temo financiranja športa, dopinga in boja proti njem ter gledalcev in navijaške kulture (Horky in Nieland 2013). So pa o teh temah v povprečju približno enkrat tedensko pisale *Slovenske novice*. V nobenem od obravnavanih časopisov praktično ni bilo prostora za amaterski šport, pa tudi za športne stave in z njimi povezano prirejanje izidov (predvsem v nogometu in nekoliko manj v tenisu in košarki) ne. Pomanjkanje poročanja o eni najbolj kontroverznih tem v športu zadnjih let (Hill 2010) je zaskrbljujoče, sploh ker se tovrstna odklonska dejanja dogajajo tudi v Sloveniji (npr. Maver 2011).

Glede na pretekle raziskave, predstavljene v pregledu literature, ni toliko pomembno spoznanje, da je šport žensk v časopisih (in širše v množičnih medijih) redkeje zastopan – to smo že vedeli – kot to, da se razmerje v dvanajstih letih od prve (Lavrinc in Doupona Topič 2006) in štirih letih od zadnje raziskave časopisnega poročanja v Sloveniji (Ličen, 2013) praktično ni spremenilo. Novinarske prakse kljub novim generacijam urednikov ter razvoju medijev, športov in tehnologij ostajajo nespremenjene. Študije v zahodnih državah pogosto analizirajo simbolno zaničevanje posameznih družbenih skupin v množičnih medijih (Gerbner in Gross 1976). Tuchman (1978) je za ženske ta pojav utemeljila na primeru treh značilnosti medijskega poročanja: njihove pretežne odsotnosti oziroma marginalizacije, neresnega opisovanja oziroma trivializacije in njihove obsodbe. Naša raziskava je zasledila razlike v količini poročanja oziroma odsotnosti (marginalizacije) športa žensk, manj je bilo primerov trivializacije: šport žensk ni nujno ali dosledno »slabše« prikazan. Ga je pa nesorazmerno manj: registriranih tekmovalcev je v Sloveniji približno 3,6-krat več kot tekmovalk (Jerič 2016), šport moških pa je deležen celo šest- do osemkrat več prispevkov kot šport žensk.

To je pomembna ugotovitev tudi v luči prej omenjenega porasta zanimanja za šport žensk po svetu: slovenski tisk se ne prilagaja svetovnim trendom in naraščajočemu zanimanju občinstev zanj (Nielsen 2018; Roxborough 2019). Posledično bo tudi nadaljnje zanimanje za šport žensk s strani gledalcev, morebitnih vadečih (Jerič 2016), rekreativk (Daniels 2009) in pokroviteljev še naprej naraščalo počasneje, kot bi lahko (Meenaghan in Shipley 1999). Začaran krog zapostavljenosti športa žensk ostaja sklenjen.

Vzrokov za marginalizacijo poročanja o športu žensk nismo podrobno raziskovali, lahko pa o njih sklepamo iz nekaterih predhodnih raziskav iz Slovenije (Ličen in Billings 2013) in drugih evropskih držav (Gee in Leberman 2011; Knoppers in Elling, 2004) ter neformalnih pogovorov z nekaterimi novinarji in uredniki. Svoje odločitve in izbore uredniki najpogosteje utemeljujejo z zanimanjem občinstev, tekmovalnimi dosežki (kot domnevno objektivni kriterij) in ravno tekmovanja (Gee in Leberman 2011; Knoppers in Elling 2004), čeprav nekateri pravijo, da dejanskih preferenc občinstev pravzaprav niso nikoli raziskali (Ličen in Billings 2013). Pomembna dejavnika sta tudi tradicija posamezne panoge (Knoppers in Elling 2004; Kotnik 2009), pri čemer je nogomet v smislu medijskega poročanja razred zase (Gee in Leberman 2011). Prejšnje raziskave večinoma navajajo, da spol ne vpliva eksplicitno na izbor tem poročanja, kljub temu pa uredniki nekatere panoge označujejo kot »moške« ali »ženske« in potrjujejo, da priljubljenost različnih športov pri posameznih novinarjih vpliva na izbor tem, o katerih pišejo (Gee in Leberman 2011; Knoppers in Elling 2004). To so v neformalnih pogovorih potrdili tudi nekateri slovenski novinarji in uredniki. (Urednika športnih rubrik *Dela* in *Slovenskih novic* sta tako v času zbiranja podatkov kot v času pisanja tega članka moška.) Na izbor tem in pogostost poročanja vpliva tudi, koliko novinarjev spremlja posamezni šport za posamezni časopis.

Zaskrbljujoče je, da se za razliko od svetovnih trendov (prim. Bruce 2016) način poročanja o športu žensk postopoma slabša. Med zbiranjem podatkov za to raziskavo smo naleteli na fotovest »Lepa Katarina« (*Slovenske novice*, 12. januar), v kateri časopis novico o prestopu košarkarice Katarine Ristić v drug klub ambivalentno opremi s »sebkom« (*selfie*) športnice v oprijetih oblačilih s pripisom »Tudi tam ni ostalo neopaženo, da je Katarina postavno dekle« in temu nameni 60 od skupno 343 znakov vesti. Takšne objave športu žensk morda naredijo več škode kot koristi, saj ni jasno, kakšna naj bi bila novičarska vrednost te objave (opazka ni nikomur pripisana) in kako naj bi prispevala k povečanju zanimanja za športno udejstvovanje med dekleti ali pa za žensko košarko med gledalci ali pokrovitelji. Težko se je znebiti občutka, da je bil glavni namen objave pokazati fotografijo privlačne ženske – vsebina, ki je bolj značilna za srednjo stran *Slovenskih novic* – ki je v tem primeru po naključju tudi športnica.

Nekateri menijo, da takšne objave niso posebej problematične (glej npr. Ličen in Billings 2013). Takšen odnos ni sprejemljiv, saj v pretekli slovenski novinarski praksi tovrstnih objav sploh ni bilo (glej Jakubowska in Ličen (2019) za diskusijo o odnosu medijev v socialističnih in komunističnih državah do športa žensk). Dejstvo, da je Društvo športnih novinarjev Slovenije leta 2016 prevzelo licenco za organizacijo prireditve »Miss športa« nakazuje, da se bo trend objektivizacije žensk v slovenskem športnem novinarstvu verjetno stopnjeval. To odvrta nekatere

ženske, ki bi morda želele živeti bolj aktiven življenjski slog, a se že sedaj redkeje ukvarjajo z rekreacijo (Eurobarometer 2014) in so v izraziti manjšini med tekmovalci (Jerič 2016). Njih slovenski časopisi še naprej ne navdihujejo.

6 Zaključek

V odgovor na raziskovalno vprašanje, kakšna je bila pojavnost poročanja o športnicah v najbolj branih slovenskih časopisih v letu 2015, lahko zapišemo, da je pojavnost – skromna. Prispevkov o moškem športu je od šest- do osemkrat več (in ti so občutno večji), čeprav je registriranih športnikov v Sloveniji »samo« 3,6-krat več kot športnic. Manj fotografij, grafičnih elementov, intervjujev in poročil o športu žensk kaže na to, da je poročanje manj poglobljeno. Šport žensk je tako v množičnih medijih – in posledično v družbi – tematsko zapostavljen. Izbrani prispevki, ki jih ta raziskava sicer ni sistematično preučila, so pa omejnjeni v razpravi, hkrati kažejo tudi na določeno mero objektivizacije oziroma simbolnega zaničevanja športnic.

Izsledki te raziskave ponujajo obsežen kvantitativni pregled poročanja o športu (žensk in nasploh) v dveh najbolj branih slovenskih časopisih v obdobju enega leta. S tem smo presegli omejitve nekaterih prejšnjih raziskav, ki so zajele le krajša časovna obdobja (npr. Lavrinc in Doupona Topič 2006; Ličen 2013). Pregledovanje vsebine tiskanih medijev je zaradi zmanjševanja njihove branosti sicer v upadanju, a še vedno informativen kazalnik stanja družbe in zrelosti posameznih področij – v tem primeru športa. Problematizacija tega vprašanja v Ameriki je skozi desetletja prispevala k dvigu kakovosti tako športa žensk kot poročanja o njem; velja poskusiti začeti podoben premik tudi v Sloveniji.

Vzrokov za skromno poročanje o športu žensk tokrat nismo posebej preučili, zato ostaja to pomembna tema za prihodnje raziskave. Primer *Dela* je nakazal, da na pogostost poročanja o (posameznem) športu poleg tekmovalne uspešnosti in značilnosti športne panoge utegne vplivati tudi dejstvo, ali ga spremlja ženska poročevalka. Število športnih novinark – ne pa urednic – v Sloveniji postopoma narašča, zato velja v prihodnosti podrobneje preučiti tudi ta vidik. Nasploh je medijska konstrukcija družbenega spola v diskurzu slovenskega športnega novinarstva tema, ki bi jo bilo treba podrobneje pregledati. Kvantitativne raziskave bi bilo dobro dopolniti s kvalitativnimi študijami poročanja o posameznih temah oziroma problemih. Zelo pomembna bi bila tudi študija (samo)percepcije razumevanja športnega novinarstva kot profesije: ta bi lahko ugotavljala odstopanja od splošno sprejetih in prepoznanih standardov novinarskega poročanja in utemeljenost tega početja. Večina športnih novinarjev se s poklicem sreča zgodaj; tedaj prevzamejo obstoječo poklicno rutino in pogosto ne razvijejo kritičnega

odnosa do predmeta poročanja. Značilnosti prakse športnega novinarstva bi bilo pomembno raziskati tudi v povezavi z odnosi z javnostmi: slovenske športne organizacije so se v zadnjih letih začele precej pogosteje posluževati te poslovne funkcije in zanimivo bi bilo preučiti, kakšne so posledice te spremembe.

Omejitve raziskave vključujejo izbor pregledanih časopisov: raziskava ni zajela športnega tiska ali regionalnih časopisov, zato ugotovitev ni možno posplošiti nanje. Druga omejitev je še vedno omejen obseg pregledanih izdaj časopisov: morda bi bili izsledki za leti 2014 ali 2016 drugačni. Svojevrsna omejitev raziskave je tudi sam izbor pregledanega medija, torej časopisov: prihodnje raziskave se bodo verjetno osredotočile na elektronske ali digitalne medije. Zaradi obsega raziskave je kvantitativna analiza razmeroma površinska, podatki pa do danes že nekoliko zastareli.

Športni poročevalci svoje delo pogosto opisujejo kot eno najzahtevnejših ali celo najzahtevnejšo vejo novinarstva, ker zahteva hitro odzivnost in pogosto poteka v izredni časovni stiski. To je predvsem pri pisanju poročil s tekmovanj res, vendar pa športna kronika predstavlja le približno tretjino vseh objav. Morda pa je tudi ta delež še previsok in športni poročevalci v vnemi za takojšnjim poročanjem prepogosto pozabijo na teme, ki za temeljito obravnavo potrebujejo občutno več časa, raziskovanja in refleksije. Prispevki na temo financiranja športa, stav in prirejanja izidov, uporabe poživil, kriminala in odklonskosti, položaja in pravic športnikov ter nenazadnje tudi vprašanja vključitve spolnih in drugih skupin v šport ali družbo so bili izjema, ne pravilo. Ti bi si zaslužili večjo pozornost raziskovalcev, predvsem pa veliko večjo pozornost samih novinarjev.

Zahvala

Avtorja se zahvaljujeva dr. Mateji Lončar za kodiranje dela podatkov in anonimna recenzentkama za konstruktivne predloge za izboljšanje besedila.

SUMMARY

The representation of women in sports media has been widely researched in North America and Western Europe, but insight from post-socialist, post-colonial and other 'new' nations is lacking. The topic has been sporadically examined in Slovenia, where studies uncovered disparate production and dialogue during women's sports broadcasts, as well as limited print media coverage during selected events or periods of time. This study fills a gap by presenting a comprehensive analysis of women's sport coverage in two Slovenian newspapers over the course of one year. The theoretical framework for the study comprises agenda setting theory and the concept of symbolic annihilation of women in sport media.

Two coders independently examined 101 randomly selected issues (tentatively two per week) of the two newspapers with the highest circulation in Slovenia in 2015: the broadsheet *Delo* and the tabloid *Slovenske Novice*. A content analysis of 3155 articles (1760 published by *Delo* and 1395 by *Slovenske Novice*) examined the sport in focus; the main topic of the article (following a typology adapted from the *International Sports Press Survey 2011*); the gender in focus; the genre of the article; the size of each article; and the number and size of each picture and other graphic elements (e.g., charts, infographics, cartoons, sketches). Excluded from the analysis were 'keys' (the short teasers on the cover page), agate (the condensed review of scores, statistics and standings), standalone pictures, and the chess column. Significant differences between genders were detected with chi-square analyses and Spearman's rank correlation coefficient.

Of all the articles about sports published by *Delo*, 12.5% ($n = 220$) focused on women and 74.9% ($n = 1318$) focused on men. Of all sports articles printed by *Slovenske Novice*, 10.4% ($n = 145$) focused on women and 79.4% ($n = 1108$) focused on men. The remaining articles featured both or were gender-neutral. In both newspapers, articles about women were significantly smaller in size: 332.5 cm² v. 260.7 cm² in *Delo* and 201.6 cm² v. 127.1 cm² in *Slovenske Novice*.

Delo included photos in 62.4% of all articles about sports; they were evenly distributed by gender. *Slovenske Novice* added photos to 36.9% of articles; they were more likely to be included in stories about male athletes. In *Delo*, photos of male athletes were significantly larger than photos of women (165.8 cm² v. 132.8 cm²), while the opposite was true for *Slovenske Novice* (150.2 cm² v. 154.9 cm²), although the difference was not statistically significant. Stories about men were more likely to include diagrams, infographics and other graphic elements. In both newspapers, the coverage of individual sports is highly correlated with the coverage of individual men's sports ($\rho = 0.82$ for *Delo* and $\rho = 0.80$ for *Slovenske Novice*). Genres are distributed rather evenly; still, women received significantly fewer interviews in *Delo* and fewer reports in *Slovenske Novice*.

The content focus of one in three articles in both newspapers was on reports from competitions. These were evenly distributed across both genders. Competitions were previewed equally in *Slovenske Novice*, whereas in *Delo* women's competitions were more likely to be previewed than men's games. However, both newspapers dedicated significantly more coverage on other performance or sporting aspects (e.g., injury or practice reports) to men's sports. Stories on women's sports politics and financing were virtually inexistent. *Slovenske Novice* provided amateur sports and fan culture (in relation to men's sports) with more coverage than *Delo*, whereas none of the 3155 articles we reviewed focused primarily on the topic of gender in sport.

The amount of coverage dedicated to women's sports in Slovenian newspapers is comparable to that in other countries. This coverage focuses on individual sports (esp. alpine skiing and tennis), whereas team sports account for most coverage of men's sports. Editorial choices are most likely informed by the competitive success of athletes, regardless of gender. Still, women are far less likely to receive coverage of performance or sporting aspects beyond game previews and reports (e.g., injury reports or transfers): the absence of such 'beat' coverage suggests reporters are less attentive to their training process, which translates to a lesser familiarity with female athletes among readers. Women also receive less than a "fair share" of coverage: there are 3.6-times more male athletes than female athletes registered with Slovenian sports governing bodies, yet men's competitions received six to eight times more press coverage. Additionally, "hard news" topics such as the financing of sports, match-fixing, doping, and fan cultures are notably absent from overall coverage, especially from the broadsheet *Delo*. Contrary to the global surge in popularity of women's sports in the media, Slovenian press coverage of women's sports seems to be steady in terms of amount and content focus but possibly declining in quality; female athletes are not annihilated—yet.

Literatura

- Bernstein, Alina, in Galily, Yair (2008): Games and sets: Women, media and sport in Israel. *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 15 (1): 175–196.
- Billings, Andrew C. (2008): Olympic media: Inside the biggest show on television. London in New York: Routledge.
- Bon, Marta, in Doupona Topič, Mojca (2004): Gender differences in televised coverage of handball matches. *Kinesiologia Slovenica*, 10 (2): 5–15.
- Boyle, Raymond, in Haynes, Richard (2000): Power play: Sport, the media, and popular culture. Harlow: Longman.
- Brown, Peter (1995): Gender, the press and history: Coverage of women's sport in the Newcastle Herald, 1890–1990. *Media Information Australia*, 75 (1): 24–34.
- Bruce, Toni (2016): New rules for new times: Sportswomen and media representation in the third wave. *Sex Roles*, 74 (7–8): 361–376.
- Bryant, Jennings (1980): A two year investigation of the female in sport as reported in the paper media. *Arena Review*, 4: 32–44.
- Capranica, Laura, in Aversa, Fabrizio (2002): Italian television sport coverage during the 2000 Sydney Olympic Games. *International Review for the Sociology of Sport*, 37 (4): 337–349.
- Capranica, Laura, Minganti, Carlo, Billat, Veronique, Hanghoj, Signe, Piacentini, Maria Francesca, Cumps, Elke, in Meeusen, Romain (2005): Newspaper coverage of women's sports during the 2000 Sydney Olympic Games. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 76 (2): 212–223.

- Cohen, Jacob A. (1960): A coefficient of agreement for nominal scales. *Educational and Psychological Measurement*, 20 (1): 37–46.
- Cooky, Cheryl, Messner, Michael A., in Musto, Michaela (2015): ‚It’s dude time!‘: A quarter century of excluding women’s sports in televised news and highlight shows. *Communication and Sport*, 3 (3): 1–27.
- Daniels, Elizabeth A. (2009): Sex objects, athletes, and sexy athletes: How media representations of women athletes can impact adolescent girls and college women. *Journal of Adolescent Research*, 24 (4): 399–422.
- Delo.si (2016): Časnika družbe Delo – najbolj brana. Dostopno prek: <http://www.delo.si/novice/slovenija/casnika-druzbe-delo-ndash-najbolj-brana.html> (29. 1. 2016).
- Delorme, Nicolas (2014): Were women really underrepresented in media coverage of summer Olympic Games (1984–2008)? An invitation to open a methodological discussion regarding sex equity in sports media. *Mass Communication and Society*, 17 (1): 121–147.
- Duncan, Margaret Carlisle, in Messner, Michael A. (1998): The media image of sport and gender. V L. Wenner (ur.): *Mediasport*: 170–185. London in New York: Routledge.
- Duncan, Margaret Carlisle, Messner, Michael A., in Williams, Linda Williams (1991): Coverage of women’s sports in four daily newspapers. Los Angeles: Amateur Athletic Foundation of Los Angeles. Dostopno prek: <http://www.la84.org/coverage-of-womens-sports-in-four-daily-newspapers/> (13. 4. 2015).
- Dziubiński, Zbigniew, Organista, Natalia, in Mazur, Zuzanna. (2019): Still marginalized: Gender inequalities in the largest Polish daily’s sports coverage. *Communications*, 44 (1): 33–57.
- Eastman, Susan T., in Billings, Andrew C. (2000): Sportscasting and sports reporting: The power of gender bias. *Journal of Sport & Social Issues*, 24 (2): 192–213.
- Eurobarometer (2014): Special Eurobarometer 412: Sport and Physical Activity (Eurobarometer 80.2). Podatki za Slovenijo. Dostopno prek: https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb_special_419_400_en.htm#412 (29. 12. 2019).
- Gee, Bridget L., in Leberman, Sarah I. (2011): Sports media decision making in France: How they choose what we get to see and read. *International Journal of Sport Communication*, 4 (3): 321–343.
- Gerbner, George, in Gross, Larry (1976): Living with television: The violence profile. *Journal of communication*, 26 (2): 173–199.
- Gerbner, George, in Signorielli, Nancy (1979): Women and minorities in television drama, 1969–1978. Philadelphia: The Annenberg School of Communications, University of Pennsylvania. Dostopno prek: <http://web.asc.upenn.edu/gerbner/Asset.aspx?assetID=72> (29. 12. 2019).
- Godoy-Pressland, Amy (2014): ‘Nothing to report’: A semi-longitudinal investigation of the print media coverage of sportswomen in British Sunday newspapers. *Media, Culture & Society*, 36 (5): 595–609.
- Hall, Stuart (1972/2004): Lastnosti novičarskih fotografij. V B. Luthar, V. Zei in H. Hardt (ur.): *Medijska kultura: Kako brati medijske tekste*: 193–210. Ljubljana: Študentska založba.

- Hardin, Marie, Chance, Jean, Dodd, Julie E., in Hardin, Brent (2002): Olympic photo coverage fair to female athletes. *Newspaper Research Journal*, 23 (2–3): 64–78.
- Hill, Declan (2010): *The Fix: Soccer and Organized Crime*. Toronto: McClelland & Stewart
- Horky, Thomas, in Nieland, Jörg-Uwe (ur.) (2013): *International sports press survey 2011*. Nordstedt: Books on Demand.
- Horky, Thomas, Baranovska, Marianna, Grimmer, Christoph G., Jakubowska, Honorata, in Stelzner, Barbara (2018): Television sport journalism at the UEFA Euro 2016 championships: A comparison of live commentary from four countries. *International Journal of Sport Communication*, 12 (2): 234–259.
- Jakubowska, Honorata (2015): Are women still the 'other sex': Gender and sport in the Polish mass media. *Sport in Society*, 18 (2): 168–185.
- Jakubowska, Honorata, in Ličen, Simon (2019): The role of newspapers in the formation of gendered national identity: Polish coverage of women's and men's basketball championships. *International Review for the Sociology of Sport*, 54 (3): 302–324.
- Jerič, Slavko (2016): Od zveze do zveze: 6 telemark smučarjev, 38.075 nogometasev. Dostopno prek: <https://www.rtvsl.si/sport/sportni-sos/od-zveze-do-zveze-6-telemark-smucarjev-38-075-nogometasev/404084> (21. 1. 2019).
- King, Christopher (2007): Media portrayals of male and female athletes: A text and picture analysis of British national newspaper coverage of the Olympic Games since 1948. *International Review for the Sociology of Sport*, 42 (2): 187–199.
- Knoppers, Annelies, in Elling, Agnes (2004): »We do not engage in promotional journalism«: Discursive strategies used by sports journalists to describe the selection process. *International review for the sociology of sport*, 39 (1): 57–73.
- Kotnik, Vlado (2009): Smučanje kot spektakel nacije: Od bloškega smukanja do paradnega televizijskega športa. V M. Velikonja, P. Stanković in G. Starc (ur.): *Kalejdoskop športa*: 187–209. Maribor: Aristej.
- Lavrinc, Tina, in Doupona Topič, Mojca (2006): Analysis of newspaper reports on sporting events from the aspect of gender inequality. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Gymnica*, 36 (3): 7–12.
- Ličen, Simon, in Billings, Andrew C. (2013): Cheering for 'our' champs by watching 'sexy' female throwers: Representations of nationality and gender in Slovenian 2008 Summer Olympic television coverage. *European Journal of Communication*, 28 (4): 379–396.
- Ličen, Simon (2013): Slovenia. V T. Horky in J.-U. Nieland (ur.): *International sports press survey 2011*: 148–162. Nordstedt: Books on Demand.
- Ličen, Simon, Lončar, Mateja, Delorme, Nicolas, Horky, Thomas, in Jakubowska, Honorata (2017): International newspaper coverage of the 2013 EuroBasket for men. *Communication & Sport*, 5 (4): 448–470.
- Lumpkin, Angela, in Williams, Linda D. (1991): An analysis of Sports Illustrated feature articles, 1954–1987. *Sociology of Sport Journal*, 8 (1): 16–32.
- Markula, Pirkko, Bruce, Toni, in Hovden, Jorid (2010): Key themes in the research on media coverage. V T. Bruce, J. Hovden in P. Markula (ur.): *Sportswomen at the Olympics: A global content analysis of newspaper coverage*: 1–18. Rotterdam: Sense.

- Mathesen, Hilary, in Flatten, Kay (1996): Newspaper representation of women athletes in 1984 and 1994. *Women in Sport and Physical Activity Journal*, 5 (2): 65–83.
- Maver, Rok (2011, 22. december): Zaradi nezakonitih stav vložili obtožbo. *Primorske novice*. Dostopno prek: <http://www.primorske.si/kronika/zaradi-nezakonitih-stav-vlozili-obtozbo.aspx> (29. 12. 2019).
- McCombs, Maxwell E., in Shaw, Donald L. (1972/1996): The agenda setting function of mass media. V O. Boyd-Barett in C. Newbold (ur.): *Approaches to media: a reader*: 153–163. London: Arnold.
- Meenaghan, Tony, in Shipley, David (1999): Media effect in commercial sponsorship. *European Journal of Marketing*, 33 (3/4): 328–347.
- Milosavljevič, Marko (2014): Poučevanje in raziskovanje novinarskih žanrov na Slovenskem. V K. Erjavec in M. Poler Kovačič (ur.): *50 let študija novinarstva na Slovenskem*: 183–210. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Myers, Jerome L., in Well, Arnold D. (2003): *Research design and statistical analysis* (druga izdaja). Abingdon: Lawrence Erlbaum.
- Nielsen (2018): Global interest in women's sports is on the rise. Dostopno prek: <https://www.nielsen.com/us/en/insights/news/2018/global-interest-in-womens-sports-is-on-the-rise.html> (21. 2. 2019).
- Olimpijski komite Slovenije (2015): Gradivo za 37. sejo skupščine OKS-ZŠZ. Dostopno prek: http://stara.olympic.si/uploads/media/Gradivo_za_37__sejo_skupscine_OKS-ZSZ_01.pdf (21. 1. 2019).
- Organizacija združenih narodov (2019): Sustainable Development Goal 5: Achieve gender equality and empower all women and girls. Dostopno prek: <https://sustainabledevelopment.un.org/sdg5> (29. 12. 2019).
- Roxborough, Scott (2019): Women's World Cup smashes global ratings records. *The Hollywood Reporter*, 1. 7. 2019. Dostopno prek: <https://www.hollywoodreporter.com/news/womens-2019-soccer-world-cup-smashes-global-ratings-records-1221957> (29. 12. 2019).
- Shaw, Sally in Amis, John (2012): Image and investment: Sponsorship and women's sport. *Journal of Sport Management*, 15 (3): 219–246.
- Sherry, Emma, Osborne, Angela in Nicholson, Matthew (2016): Images of sport women: A review. *Sex Roles*, 74 (7–8): 299–309.
- Shoemaker, Pamela J. (1991): Gatekeeping. V H. Tumber (ur., 1999), *News: a reader*: 73–78. Oxford: Oxford University Press.
- Splichal, Slavko (1990): Analiza besedil: Statistična obravnava jezikovnih podatkov v družboslovnih raziskavah. Ljubljana: Raziskovalni inštitut FSPN.
- Starc, Gregor (2003): *Discipliniranje teles v športu*. Ljubljana: Fakulteta za šport.
- Tuchman, Gaye (1978): Introduction: The symbolic annihilation of women by the mass media. V G. Tuchman, A. Kaplan Daniels in J. Benét (ur.): *Hearth and home: images of women in the mass media*: 3–38. Oxford: Oxford University Press.
- Vujović, Marija, Mitrović, Marta, in Obradović, Neven (2017): Women and Olympic Games: Media coverage. *Teme – Časopis za Društvene Nauke*, XLI (4): 1113–1137.

Zhang, James J., Lam, Eddie T.C., Cianfrone, Beth A., Zapalac, Ryan K., Holland, Stephen, in Williamson, Debbie P. (2011): An importance-performance analysis of media activities associated with WNBA game consumption. *Sport Management Review*, 14 (1): 64-78.

Podatki o avtorjih

Dr. Simon Ličen

Associate professor/izredni profesor

Department of Educational Leadership and Sport Management

Washington State University

Cleveland Hall, Room 261

PO Box 642136

Pullman, WA 99164-2136

Telefon: +1 (509) 335-2154

Elektronski naslov: simon.licen@wsu.edu

Mag. Barbara Bejek

Samostojna raziskovalka

Trebinjska 12, 1000 Ljubljana

Telefon: 031 487 847

Elektronski naslov: barbara.bejek@gmail.com

Ana Jagodic

UNIVERZALNI TEMELJNI DOHODEK IN ŽENSKÉ: ANALIZA POTENCIALA PREJEMKA

IZVLEČEK

Članek proučuje univerzalni temeljni dohodek (UTD) s perspektive spola, pri čemer se dodatno osredotoča na potencialne ukrepe za izbrane skupine žensk. Najprej so izpostavljeni ključni vidiki neenakosti med spoloma, iz katerih izhajajo argumenti v prid uvedbi UTD. Nato je predstavljena kvalitativna raziskava, ki temelji na poglobljenih polstrukturiranih intervjujih in analizira potencial UTD za izboljšanje položaja izbranih skupin žensk v manj varnem socialno-ekonomskem položaju (brezposelne posameznice, prekarno zaposlene posameznice, matere iz enostarševskih družin, upokojenke, ki živijo same). Na podlagi življenjskih izkušenj sodelujočih ugotovljamo, da ima uvedba UTD velik potencial za izboljšanje položaja žensk iz izbranih skupin, pri čemer poudarjamo predvsem višjo kakovost življenja ter večje realne možnosti avtonomnega osebne odločanja in življenjskih izbir.

KLJUČNE BESEDE: univerzalni temeljni dohodek, ženske, neenakosti med spoloma, socialna varnost, kakovost življenja

Universal Basic Income and Women: An Analysis of Potential Impact

ABSTRACT

This article examines universal basic income (UBI) from a gender perspective, more closely examining the impact of the possible introduction of UBI on selected groups of women. We first highlight the key aspects of gender inequality that give rise to arguments in support of UBI. Second, we present a qualitative study based on in-depth semi-structured interviews, which analyses the potential held by UBI

to improve the position of specific groups of women in less secure social situations (unemployed women, precariously employed women, single mothers and retired women who live alone). Based on their life experiences, we find that the UBI holds great potential for improving the position of women in selected groups, with an emphasis on a higher quality of life and enhanced possibilities for autonomous decision-making and life choices.

KEY WORDS: *universal basic income, women, gender inequalities, social security, quality of life*

1 Uvod

Univerzalni temeljni dohodek (v nadaljevanju: UTD) je tako v Sloveniji kot tudi v tujini vedno bolj relevantna tema, ukrep pa je posledično deležen tudi vedno več raziskovalne pozornosti. Ideja sega v devetnajsto stoletje, podobne zamisli pod drugimi imeni pa so se pojavljale že pred tem (Van Parijs 2004; Standing 2017). Periodično denarno izplačilo, ki ga posamezniki prejemaajo brezpogojno, individualno, brez dodatnih zahtev glede dela, dohodkov ali premoženja (Basic Income Earth Network 2019), zaradi aktualnih družbenih sprememb, kot so fleksibilizacija in prekarizacija trga dela, visoka stopnja revščine, krčenje države blaginje, neučinkovitost pokojninskega sistema idr., postaja vedno bolj aktualno in se kaže kot odgovor na številne izzive v času kronične negotovosti.

Tudi med feminističnimi avtoricami so prisotni različni argumenti v prid ali proti njegovi uvedbi. Med pozitivnimi vplivi UTD na obstoječe neenakosti lahko izpostavimo premik v smeri priznavanja neplačanega dela, ki ga ženske opravljajo pogosteje in v večjem obsegu, zagotavljanje osnove za enakopravnejšo delitev gospodinjskih in skrbstvenih obveznosti med spoloma, zagotavljanje finančne in socialne varnosti neodvisno od trga dela, izboljšanje finančne neodvisnosti in avtonomije znotraj družine in partnerskih odnosov, razvoj osebnih potencialov idr. (McKay 2001: 103). Na drugi strani pa prevladuje predvsem pomislek, da UTD v praksi ne bo vplival na spolno delitev dela ali pa jo bo celo poglobil (Gheaus 2008; Robeyns 2001).

Način uvedbe in predvsem višina UTD se kažeta kot ključna za izpolnitev njegovih potencialov (Korošec 2010: 17; Pateman 2003: 3; Pateman 2004: 92; Šribar 2011: 217). Nekateri predlogi predvidevajo delni UTD oziroma njegovo postopno uvedbo (Korošec 2016). V tej obliki bi UTD z začetno nižjo vsoto lahko nadomestil obstoječe socialne prejemke, kar bi npr. odpravilo stigmatizacijo prejemnikov socialne pomoči, in hkrati dopuščal morebiten kasnejši dvig vsote. Na tem mestu lahko izpostavimo tudi selektivne predloge za uvedbo UTD, ki začasno opuščajo njegovo načelo univerzalnosti ter z namenom lažje in hitreje

postopne uvedbe UTD omejuje na določene targetirane skupine. Druga vrsta predlogov pa predvideva uvedbo UTD v višini, ki posameznici ali posamezniku omogoča skromno, a dostojno samostojno življenje (Korošec 2016). Čeprav ima UTD v nižji vsoti potencial za blaženje revščine in socialnih neenakosti, vzbuja ideja precej manj političnega in teoretskega interesa ter ima izrazito manjši demokratični potencial, če s svojo višino ne zagotavlja dostojnega samostojnega preživetja (Pateman 2004).

Prispevek izhaja iz teze, da bi uvedba UTD v višini, ki samostojno omogoča skromno, a dostojno preživetje, pomenila pozitiven vpliv na položaj žensk v družbi, saj bi delovala v smeri večje ekonomske in socialne neodvisnosti ter povečevanja možnosti za avtonomno odločanje o lastnih življenjskih poteh. UTD ima potencial, da ublaži (četudi ne odpravi) materialne pogoje za neenaka razmerja moči tako na trgu dela kot v gospodinjstvih, pri čemer je njegov učinek lahko še večji za tiste, ki jih socialne in ekonomske neenakosti ter neenakosti v distribuciji reproduktivnega dela še dodatno zadevajo (Vollenweider 2013: 36). V obstoječi literaturi na tem področju je v središču pozornosti še vedno plačano delo, pri čemer izkušnje žensk (in resnične priložnosti UTD za redefinicijo dela) pogosto ostajajo spregledane. Zato je njihove življenjske situacije še toliko bolj pomembno empirično raziskati.

V prvem delu prispevka izpostavljamo ključne vidike neenakosti med spoloma, iz katerih izhajajo argumenti v prid uvedbi UTD. V drugem delu predstavimo kvalitativno raziskavo,¹ ki analizira potencial UTD za izboljšanje položaja izbranih skupin žensk v manj varnem socialno-ekonomskem položaju (brezposelne posameznice, prekarno zaposlene posameznice, matere iz enostarševskih družin, upokojenke, ki živijo same). Na podlagi življenjskih izkušenj sodelujočih ugotovljamo, da ima uvedba UTD velik potencial za izboljšanje položaja žensk iz izbranih skupin, pri čemer izpostavljamo predvsem višjo kakovost življenja ter večje realne možnosti avtonomnega osebnega odločanja in izbire. V zaključku reflektiramo pomen naših ugotovitev in opozarjamo na ključne dileme.

2 UTD in ženske

Potencialni učinki UTD na neenakosti med spoloma niso enostavno predvidljivi, posledično pa smo tudi med feminističnimi avtoricami lahko pričali različnim argumentom za ali proti. Med argumenti v prid UTD na tem področju izstopajo večja finančna neodvisnost in avtonomija žensk ter s tem razporeditev moči znotraj razmerij in gospodinjstev ter potencial prejemka za odmik od vezanosti

1. Kvalitativna raziskava je bila izvedena v okviru magistrskega dela avtorice (Jagodic 2017) novembra 2017.

socialnih politik in sistemov na (plačano) delo (McKay 2001; McKay 2005; Zelleke 2011). Pri predvidevanju in analizi vpliva UTD na ženske ter na neenakosti med spoloma se tako poudarja (delno) priznavanje neplačanega domačega in skrbstvenega dela, ki ga ženske opravljajo pogosteje in v večjem obsegu, zagotavljanje osnove za enakopravnejšo delitev teh obveznosti med spoloma, zagotavljanje finančne in socialne varnosti zunaj tradicionalnega trga dela, zagotavljanje finančne neodvisnosti in avtonomije znotraj družine in partnerskih odnosov, izboljšanje motivacije za delo, razvoj osebnih potencialov ter pozitiven vpliv na medosebne odnose (McKay 2001: 103). Med argumenti proti pa prevladuje predvsem skrb, da UTD v praksi ne bo vplival na spolno delitev dela ali pa jo bo celo poglobil (Gheaus 2008; Robeyns 2001). Feministične avtorice hkrati kritizirajo v tem smislu skromno zastavljen domet UTD ter spregled potenciala za pretres trenutnega spolnega reda in za uveljavitev spolno nevtralnega demokratičnega državljanstva (McKay 2001; McKay 2007; Pateman 2003; Pateman 2004; Pateman 2010; Šribar 2011). UTD ima namreč tudi velik demokratični potencial, ki pa ga v javnih razpravah pogosto zasenčijo druga (enako pomembna) vprašanja, kot sta na primer zmanjševanje revščine in prekarizacija trga dela. Javna razprava in politike na področju neenakosti med spoloma pa se zlahka omejujejo na vprašanje neenakosti na trgu dela ter spregledajo potrebe po spremembah tudi drugod.

V navezavi na prekarizacijo trga dela je pogost argument v prid uvedbi UTD njegovo omogočanje t. i. varne prožnosti (ang. flexicurity). Ob aktualni prekarizaciji trga dela bi namreč zmanjšal odvisnost od plačane zaposlitve in povečeval možnosti svobodnega odločanja glede prostega časa, skrajšanih delovnikov, prekinitvev zaposlitve idr. ter s tem omogočal pravičnejšo delitev plačanega in neplačanega dela znotraj gospodinjstev. To bi pomenilo pozitiven vpliv na medosebne odnose in razmerja moči znotraj gospodinjstev, na razvoj osebnih potencialov prihodnjih generacij, hkrati pa bi omogočalo aktivnost zunaj sfere plačanega dela in domene gospodinjstva, npr. v skupnosti, v prostovoljstvu, spodbudilo bi lahko tudi politično participacijo ter celo sprejemanje odgovornejših funkcij in nalog, ki jih veliko posameznic še vedno ne želi ali ne more prevzemati.

Družbeni problem, ki v splošnem pogosto služi kot argument v prid uvedbi UTD, je revščina. Ta je sicer širši socialni problem, ki pa je tudi zgovoren kazalnik neenakosti med spoloma. V letu 2017 je bila stopnja tveganja revščine v Sloveniji za ženske 14,5 %, za moške pa 12 % (Statistični urad RS 2019). Glede na starost in spol so bile tveganju revščine najbolj izpostavljene ženske, starejše od 59 let, med katerimi je bila stopnja tveganja revščine 19,5 % (med moškimi v tej starostni kategoriji pa 11,8 %). S starostjo se ta razkorak še povečuje, v starostni skupini nad 75 let je bila tako stopnja tveganja revščine med ženskami 26,5 % (med mo-

škimi pa 10,5 %) (Statistični urad RS 2019). Najvišjim stopnjam tveganja revščine so bila izpostavljena še gospodinjstva brez delovno aktivnih članov ali z delno delovno aktivnimi člani, samozaposlene in brezposelne osebe, upokojene ženske (pod pragom revščine je živelo 15,9 % upokojencev, od tega 54.000 žensk in 23.000 moških), najemniki stanovanj, osebe z največ osnovnošolsko izobrazbo ter enočlanska in enostarševska gospodinjstva (med katerimi je velika večina družin, kjer je starš mama) (Intihar 2018). Enostarševska gospodinjstva so na splošno dodatno izpostavljena revščini in socialni izključenosti, matere iz enostarševskih družin pa se še pogosteje soočajo tudi z brezposelnostjo, zaposlitvami za krajši delovni čas in so v povprečju manj izobražene (Ruggeri in Bird 2014).

Pogosto je izpostavljena tudi situacija na trgu dela, ki jo z vidika neenakosti med spoloma zaznamujejo plačna vrzel med spoloma (ki skozi leta v Sloveniji v primerjavi z drugimi evropskimi državami sicer ostaja razmeroma nizka), spolna segregacija, višje stopnje in daljša obdobja brezposelnosti med ženskami, pogostejša vključenost v prekarne oblike zaposlitev, bolj negotovi prehodi iz izobraževanja na trg delovne sile in podprezentiranost žensk na vodstvenih položajih. Posledica naštetega (ter predvsem neplačanega neformalnega dela, družinskih obveznosti, posledičnih odsotnosti s trga dela in tudi nižjih stopenj izobrazbe v preteklosti) sta tudi feminizacija revščine med starejšimi (glej Saražin Klemenčič 2012) in pokojninski razkorak (glej Hrženjak 2016a). Slednji je v Sloveniji v letu 2012 znašal 24 % (Burkevica in dr. 2015).

Ženske so tudi v Sloveniji še vedno tiste, ki v povprečju opravljajo več neplačanega gospodinjanskega in skrbstvenega dela (European Institute for Gender Equality 2019), ki družbeno ni priznано oziroma vrednoteno. Delitev neplačanega dela pri nas ostaja spolno zaznamovana skozi desetletja kljub socialističnemu poudarku na javni enakopravnosti žensk in postranzicijski modernizaciji, ki se kaže v razmeroma egalitarističnih vrednotah (Kuhar 2009). Čeprav imamo v Sloveniji že dolgo zgodovino zaposlovanja žensk za polni delovni čas, še zmeraj ni prišlo do enakopravne delitve neplačanega dela med spoloma in tudi prehod iz socializma v demokracijo ni vključeval spremembe spolnih vlog, vsakodnevnih spolno zaznamovanih praks ter odnosov znotraj družin in gospodinjstev (Jalušič 1999). Kombinacija s sodobnimi družbenimi spremembami in spremembami na trgu delovne sile, torej z vse bolj zahtevnimi delovnimi pogoji, prekarizacija in naraščajoče negotovosti v kombinaciji z zakoreninjenimi spolnimi neenakostmi pa niso ugodne za enakomernejšo delitev domačega in skrbstvenega dela (Humer in Kuhar 2010: 93).

Aktualni sistemi socialne varnosti so ključno vezani na plačano delo, plačana zaposlitev pa je edina družbeno priznana kot »delo«. Druge aktivnosti, ki jih tradicionalno v veliki meri opravljajo ženske, ostajajo spregledane, prepričanja

o »delu«, »moškosti« in »ženskosti« ostajajo močne družbene sile, moški pa glede neplačanega dela obveljajo za »free-riderje« (Pateman 2003: 15–16). V tem kontekstu je pomemben tudi razkorak med vrednotami in percepcijo (egalitarnosti in enakomerne delitve dela) ter prakso (spolno specifične delitve dela).² Skrb za otroke, starejše in osebe z ovirami je eden izmed glavnih razlogov za odsotnosti žensk s trga delovne sile (European Institute for Gender Equality 2016). Hkrati so ženske v Evropski uniji – predvsem zaradi opravljanja skrbstvenega dela – kar štirikrat verjetneje vključene v zaposlitev s skrajšanim delovnim časom (European Institute for Gender Equality 2016: 35). Tudi v Sloveniji je več žensk kot moških zaposlenih za krajši delovni čas, v letu 2018 je bilo v zaposlitev s skrajšanim delovnim časom vključenih 5,9 % moških in 14,3 % žensk, razlika med spoloma v deležu zaposlitve s skrajšanim delovnim časom pa v zadnjih letih narašča (Eurostat 2019a). Prav tako je več žensk kot moških v zaposlitev s skrajšanim delovnim časom vključenih neprostovoljno (Eurostat 2019b). Ženske pogosteje opravljajo skrbstveno delo in hkrati tudi težje usklajujejo skrbstvene obveznosti s plačano zaposlitvijo (Eurofound 2018). In čeprav večino skrbstvenega dela še vedno predstavlja skrb za otroke, je pomembno izpostaviti tudi ogromno količino neformalne oskrbe starejših in oseb z ovirami, ki jo v večini zagotavljajo starejše ženske (Colombo et al. 2011; Eurofamcare 2006; Eurofound 2018). Njihova situacija je še posebej relevantna, saj v Sloveniji sistem skrbi za starejše (v nasprotju s sistemom skrbi za otroke) sledi načelom refamilizacije, privatizacije in rezidualnosti ter se spreminja v smeri od države k družini tako z vidika storitev kot z vidika stroškov (Hrženjak 2016b: 1496).

Pogostejša odsotnost s trga dela, višje stopnje vključenosti v zaposlitve s skrajšanim delovnim časom, pogostejše težave z usklajevanjem službenih in zasebnih (predvsem skrbstvenih) obveznosti, odrekanje napredovanjem idr. so odraz spolno nesimetrične delitve skrbstvenega dela in rezultirajo v socialnih in ekonomskih neenakostih med spoloma skozi življenje in v starosti. Slednje se nalagajo skozi celoten življenjski potek in so v Sloveniji precejšnje, ugotavljamo pa jih s pokojninskim razkorakom in s stopnjami tveganja revščine v starosti (glej Hrženjak 2016; Leskošek v Ule in dr. 2018). UTD v tem kontekstu z odklikom od sedanje vezanosti sistemov socialne varnosti na plačano delo ponuja priložnost za spremembe.

Poleg navedenih potencialov UTD za zmanjševanje neenakosti med spoloma na področju plačanega in neplačanega dela avtorice opozarjajo na pomen UTD kot priložnosti za pretres spolnega reda in demokratičnega državljanstva v

2. Kot so pokazale raziskave o očetovstvu (Rener in dr. 2008), je v Sloveniji spolno specifična delitev skrbstvenega in domačega dela močno povezana z družbeno konstrukcijo materinstva kot primarne starševske vloge.

sedanjem kapitalističnem sistemu (Pateman 2010; Šribar 2011). UTD bi namreč zagotovil materialno osnovo za participacijo v družbi za vse in bi hkrati predstavljal simbolno potrditev enakosti vseh članov družbe – tudi zato, ker bi zmanjšal stigmatizacijo zaradi odvisnosti od nekoga drugega (tradicionalno žensk od moških) ali od socialne države. UTD ima velik potencial za razgradnjo tradicionalnih pojmovanj »ženskosti« in »moškosti«, in sicer predvsem zaradi odmika od središčnosti plačanega dela. Vsaj do neke mere bi UTD lahko priznal velike količine neplačanega dela (žensk), vendar ne vemo, ali bi ga lahko izenačil s statusom zaposlitvenega dela (moških). V navezavi na tradicionalne spolne vloge ima ukrep potencial za razgradnjo tradicionalne konstrukcije moškosti v navezavi na koncept plačanega dela, kar pa ni tako samoumevno za tradicionalno žensko spolno vlogo (Šribar 2011: 215). Ta namreč običajno poleg zaposlitve vključuje tudi skrbstveni in gospodinjski angažma, kar korespondira s podprezentirano v javnem življenju in na odločevalskih pozicijah, izhajajoč iz pojmovanj o naravnih ženskih in moških vlogah (Šribar 2011: 215). Trditev, da bi UTD že zgolj z delnim priznanjem neplačanega neformalnega reproduktivnega dela prispeval dovolj k zmanjšanju neenakosti med spoloma in k družbeni enakosti žensk, torej ni dovolj. Tudi feministične avtorice izražajo zadržke, da bi to lahko dodatno utrdilo uveljavljene tradicionalne spolne vloge in razmerja ter tako ne bi avtomatično ponudilo zadostne osnove za osebno avtonomijo in enakovredno participacijo v družbenem življenju.

3 Metodologija

Članek temelji na rezultatih kvalitativne raziskave, izvedene novembra 2017. Na podlagi analize različnih vidikov neenakosti med spoloma so bile identificirane skupine žensk, za katere bi potencialna uvedba UTD lahko pomenila pomembno življenjsko spremembo. Glede na te zaključke je bil določen vzorec, vključen v raziskavo, ki je obsegala devet polstrukturiranih poglobljenih intervjujev. Glavni razlog za izbor individualnih polstrukturiranih intervjujev kot kvalitativne raziskovalne metode je dejstvo, da primarni namen raziskave ni bil nikakršno posploševanje, temveč pridobitev globljega vpogleda v življenjske situacije sodelujočih. Na podlagi njihovih izkušenj smo želeli odgovoriti na raziskovalno vprašanje, kako bi uvedba UTD vplivala na življenje izbranih skupin žensk v manj varnem socialno-ekonomskem položaju (brezposelne posameznice, prekarno zaposlene posameznice, matere iz enostarševskih družin, upokojenke, ki živijo same). Zavedamo se širine in kompleksnosti proučevanja vpliva UTD na neenakosti med spoloma, vendar se naša kvalitativna analiza osredotoča na potencialne, ki jih UTD predstavlja za omenjene skupine.

Vzorec je bil oblikovan na podlagi namenskega vzorčenja in z metodo snežne kepe oziroma vzorčenja preko socialnih mrež. Vanj je bilo vključenih devet posameznic, starih od šestindvajset do štiriinosemdeset let, med njimi dve brezposelni iskalki prve zaposlitve, dve prekarno zaposleni posameznici, dve že dalj časa upokojeni in živita sami (obe sta bili v preteklosti tudi materi samohranilki) ter tri matere iz enostarševskih družin. Sodelujoče so bile z vidika stopnje in smeri izobrazbe ter vključenosti v različna dela in poklice zelo heterogena skupina. Poleg starosti, izobrazbe in statusa na trgu delovne sile so se posameznice med seboj razlikovale tudi v stanovanjski situaciji ter vključenosti v različne tipe družin in gospodinjstev. Večina sodelujočih je živela v urbanih območjih.

Vsebinska intervjujev je obsegala tri tematske sklope. Prva dva sklopa vprašanj sta bila krajša in sta se nanašala na osebno življenjsko situacijo vključenih posameznic ter na neenakosti med spoloma. Tretji, najpomembnejši in najobsežnejši sklop vprašanj se je nanašal na UTD (seznanjenost in poznavanje UTD, stališča in naklonjenost do UTD, življenjska situacija in osebne izbire v navezavi na UTD, kakovost življenja, primerjave z obstoječimi socialnimi ukrepi in mehanizmi ter izpostavljenost UTD v medijih).

Intervjuji so bili zabeleženi v avdio obliki in v prvi fazi obdelave podatkov transkribirani. Vsebinsko so bili podatki analizirani s tematsko analizo po načelih odprtega kodiranja. Pri načrtovanju in izvedbi kvalitativne analize smo sledili izbranim smernicam za kvalitativno analizo (Mesec 1998). Z namenom ohranjanja anonimnosti sodelujočih so njihovi citati v nadaljevanju pospremljeni z izmišljenimi imeni. Preostali navedeni podatki so resnični, vendar ne razkrivajo identitet intervjuvank.

4 Rezultati

Na podlagi opravljenih poglobljenih polstrukturiranih intervjujev smo analizirali vplive UTD na življenje izbranih skupin žensk in identificirali potencialne, ki jih ima UTD za izboljšanje njihovega položaja. Med problemi, na katere bi potencialna uvedba UTD pozitivno vplivala, je bila identificirana stanovanjska problematika (tudi v navezavi na medosebne in družinske odnose), izbire glede šolanja in študija, izbire in prisile glede zaposlovanja, prekarizacija (pri mlajših pogosto v navezavi na socialno in ekonomsko neodvisnost), življenjski standard in dostopnost materialnih dobrin, kakovost življenja, stres in zdravje posameznice ter predvsem možnost avtonomnega osebnega odločanja in izbire.

Stanovanjska problematika se je tekom intervjujev pojavljala z roko v roki z razmerami na trgu dela in splošno socialno-ekonomsko situacijo. Najpodrobneje in najbolj osebno se tematika dotika brezposelnih in prekarno zaposlenih mlajših

intervjuvank, za katere bi prejemanje UTD pomenilo hitrejšo in lažjo finančno in socialno osamosvojitve. V intervjujih s starejšimi sodelujočimi pa podobno izstopajo situacije njihovih otrok, vnukov, drugih družinskih članov ali znancev, ki odražajo nedostopnost stanovanj mladim, splošno pomanjkanje stanovanj na trgu, (pre) visoke najemnine, nezmožnost nakupa stanovanj kot posledico prenizkih ali nerednih dohodkov in nestalnih oblik zaposlitev ter tudi vpliv navedenega na kakovost življenja, slabše možnosti socialne in finančne neodvisnosti ter na ustvarjanje družine. Pogosto je bila izpostavljena tudi stanovanjska problematika upokojenk z nizkimi dohodki.

Poleg stanovanjske problematike smo kot področje, na katero bi uvedba UTD imela znaten vpliv, identificirali osebne izbire glede študija in šolanja. Konkretnije, za mlajše intervjuvanke bi zagotovljena socialna in finančna varnost, ki jo predstavlja UTD, pomenila možnost opustitve dela prek študentskega servisa, ki se ne nanaša na njihovo stroko. Tako bi precej manj trpel njihov študij, kateremu bi se lahko učinkoviteje posvetile in ga morda zaključile v krajšem času. Primeri so prisotni tako v izkušnjah sodelujočih kot njihovih bližnjih. Med starejšimi sodelujočimi pa je na podlagi lastnih življenjskih izkušenj prisotno zavedanje o pomenu tovrstne finančne stabilnosti za lažje končanje šolanja ali njegovo nadaljevanje na višjih stopnjah, kar nekaterim zaradi slabših materialnih okoliščin ni bilo omogočeno. UTD se v tem kontekstu kaže kot orodje resnične možnosti izbire glede študijske in karijerne poti v nasprotju s trenutno (s finančnimi zmožnostmi) omejenimi izbirami.

Pomemben je tudi izpostavljen vpliv na karijerne izbire posameznic. Za nekatere bi finančna in socialna varnost, ki jo zagotavlja UTD, pomenila lažje odločanje za dodatno usposabljanje ali prekvalifikacijo, predvsem pa vse udeleženke izpostavljajo možnost izbire zaposlitve in delovnih pogojev, ki bi jo s to varnostjo pridobili posamezniki, odrešeni prisil pri sklepanju delovnih razmerij. V tem kontekstu je UTD prepoznan predvsem kot možnost izhoda iz slabih delovnih razmer, tudi brez vnaprej zagotavljenega drugega delovnega mesta, saj zagotavlja mesečno pokrite nujne življenjske stroške tudi v odsotnosti rednega plačila za delo. Nadalje predstavlja tudi možnost za uresničenje svojih idej ali lastno podjetniško pot ter lahko potencialno vpliva na razmišljanje in sproščenost posameznika, ki bi lahko tudi slabše plačana dela opravljal z več mirnosti. Obenem bi to za nekatere lahko pomenilo tudi več kakovostno preživetega prostega časa in več časa z družino. Hkrati pa nekatere udeleženke UTD vidijo kot orodje pritiska na delodajalce za izboljšanje delovnih razmer ali zvišanje plač zaradi večje svobode izbire posameznika. Večkrat je namreč izpostavljeno prepegosto opravljanje dela iz nuje oziroma potrebe po preživetju.

Ko imaš ti finančno stabilnost, ti lahko razmišljaš drugače. Tebe ne skrbitijo osnovne preživetvene stvari, ne razmišljaš o tem, kako boš kruh kupil.

Imaš eno osnovo in imaš potem lahko vizije čisto drugačne (Mateja, 41 let, mama iz enostarševske družine).

Dosti več bi lahko bila doma, kakor sem bila. Jaz sem takrat delala tudi dve, tri izmene. Ko so bile ta male manjše, sem dostikrat podaljševala pa sobote delala. Valjda, denar smo rabile. In posledično me ni bilo doma. Včasih sem se morala odločiti, ali bom s ta malima dvema ali bom šla v službo (Vlasta, 46 let, mama iz enostarševske družine).

Vse sodelujoče izražajo nezadovoljstvo nad prekarizacijo trga dela in posledično vedno nižjimi stopnjami socialne varnosti, hkrati pa prepoznavajo potencial, ki ga ima UTD na tem področju. To izrazito velja za mlajše intervjuvanke, tako prekarno zaposlene kot brezposelne, ki jim vedno bolj prekaren trg dela in posledično nestabilne oblike zaposlitev določajo življenjsko situacijo. V tem kontekstu je UTD prepoznan kot orodje za zagotovitev minimalne socialne varnosti in življenjskega standarda v času prekarizacije dela in življenja.

Zdaj z UTD bi jaz vedela, da je to moja finančna varnost, da jaz lahko pokrijem stroške in zraven še delam in mi ostane nek zaslužek. Ne pa da sem potem na koncu meseca, ko delaš ko budala, v minusu. Jaz mislim, da to bi lahko bila dejansko neka varovalka. Sistemska varovalka, tudi za prekarizacijo (Ajda, 26 let, prekarno zaposlena).

Tudi v povezavi z omenjenim izstopa pozitiven vpliv, ki bi ga UTD imel na kakovost življenja. To lahko trdimo za vse sodelujoče, ne glede na njihovo starost ali življenjsko situacijo. Opredeljeni so bili različni vidiki izboljšanja kakovosti življenja, vse od navedene socialne varnosti, sproščenosti, odsotnosti stresa pa do posledično boljšega zdravja in izboljšanih medsebojnih odnosov.

Pač men bi to rešilo stres, ker se mi kdaj zgodi, da ne morem spati, ker ne vem, če bom imela un keš za preživet. To vse potegne za sabo. Ker itak večina bolezni trenutno je pač zaradi stresa. Se mi zdi, da bi to neko obče zdravje izboljšal. In mentalno zdravje ljudi (Ajda, 26 let, prekarno zaposlena).

Imaš eno tisto varnostno mrežo, sproščenost (Petra, 26 let, prekarno zaposlena).

Predvsem pa je pomembno poudariti pomen UTD za možnosti avtonomne izbire posameznice. Pri vseh udeleženkah je neposredno ali posredno izražen pozitiven vpliv, ki bi ga UTD imel na možnosti avtonomnih življenjskih izbir, kar je utemeljeno tako na splošno kot s konkretnimi primeri. O tem potencialu sodelujoče razmišljajo skozi splošno izboljšanje življenjskega standarda kakor tudi skozi primerjave trenutnih možnosti in izbir znancev in bližnjih v slabši finančni

situaciji v primerjavi s tistimi v boljši finančni situaciji. Primeri se nanašajo na izbire glede študija, karierne poti, konkretnih zaposlitev, delitve obveznosti znotraj gospodinjstva, delovnega časa idr., prepoznavajo pa tudi pomen UTD za bolj izenačeno izhodišče in bolj enake možnosti vseh ne glede na druge osebne okoliščine.

5 Razprava in sklep

UTD je eden redkih ukrepov, ki naslavlja spolne in razredne neenakosti tako v javni kot v zasebni sferi ter hkrati posega tako v neenakosti pri delitvi reproduktivnega dela kakor tudi v neenakosti na trgu dela in njihove posledice (Vollenweider 2013: 39). Ob pregledu obstoječe literature, pa tudi na podlagi izvedene raziskave lahko trdimo, da je za predvidevanje specifičnih učinkov ukrepa potrebna obširnejša empirična podlaga, in sicer v navezavi na višino prejemka, spremljajoče ukrepe glede drugih socialnih prejemkov in davčnih sprememb, predvsem pa je pomembno zbrati še več empiričnih podatkov o potencialnih učinkih UTD na kakovost življenja in življenjski standard različnih družbenih skupin (Robeyns 2008: 4). Ker je njegov potencial še pomembnejši za tiste skupine, ki v večji meri doživljajo socialne in ekonomske neenakosti ter neenakosti v sferi reproduktivnega dela, je ključno zbrati več podatkov o njihovih življenjskih situacijah in izkušnjah.

Predstavljena kvalitativna študija je prispevek v tej smeri. Med analiziranimi konkretnimi vplivi UTD na življenje izbranih skupin žensk izstopajo možnosti za učinkovitejše reševanje stanovanjske problematike (tudi v navezavi na medosebne in družinske odnose), več resnične izbire glede šolanja in študija, več izbire in manj prisile glede zaposlovanja, večja socialna in finančna varnost kljub vse večji prekarizaciji, izboljšan življenjski standard, višja kakovost življenja, manj stresa (predvsem zaradi negotove socialne in finančne situacije, zaposlitve ipd.) in izboljšano zdravje posameznice, predvsem pa večja realna možnost avtonomnega osebnega odločanja in izbire. S poglobljenim vpogledom v življenjske situacije in izkušnje izbranih skupin žensk raziskava ponudi vsebinsko zanimivo izhodišče za nadaljnjo razširitev prepotrebne empirične podlage argumentom v prid uvedbi UTD. Pomembna omejitev izbranega kvalitativnega pristopa je v ozkem fokusu na življenjske situacije sodelujočih. Zaključki analize sicer ponujajo poglobljen vpogled v njihove izkušnje, vendar onemogočajo kakršnokoli sploševanje zaključkov na širšo populacijo. Vsebinsko bi bilo raziskovanje smiselno razširiti predvsem z vidika povečevanja avtonomije na področju življenjskih izbir, kar je ključni prispevek raziskave, ter na področju spolnih vlog in delitve neplačanega dela, kar lahko izpostavimo kot pomanjkljivost raziskave.

UTD bi posameznicam in posameznikom olajšal vstop ali izstop iz izkoriščevalskih, nezdravih, poniževalnih razmerij in odnosov na trgu dela ali v osebnem življenju, saj bi jim ponudil trdnejšo pogajalsko osnovo ter več avtonomije in osebne svobode. Zagotovljen minimalen življenjski standard bi prav tako pomembno izboljšal pogoje za družbeno in politično participacijo (Pateman 2004: 8). Identificirani potenciali bi se sicer lahko nanašali na oba spola, izrazit potencial UTD za zmanjševanje neenakosti med spoloma pa v veliki meri izhaja iz načela individualnosti. V nasprotju z nekaterimi drugimi socialnimi prejemki se UTD izplačuje posameznicam in posameznikom neodvisno od razmerij in dohodkov v gospodinjstvu, kar je ključno za naslavljanje in priznavanje ogromnih količin neplačanega neformalnega skrbstvenega dela, ki ga v večini opravljajo ženske. Uvedba pravice do zagotovljenega temeljnega dohodka, individualno in neodvisno od položaja na trgu dela, bi pomembno vplivala na njihove življenjske izbire in zagotovila osnovo za premišljanje razmerij moči znotraj gospodinjstev (McKay 2001: 103). A ker na osebne odločitve posameznic ne vplivajo zgolj ekonomski pogoji, tudi to ni zagotovilo za enake možnosti in priložnosti.

Trg dela je prepleten z družbeno organizacijo skrbi, politike prožnosti trga dela pa vedno bolj utrjujejo normo idealnega delavca, ki je brez skrbstvenih obveznosti in se lahko prilagaja zahtevam delodajalca, zaradi česar se posameznice s skrbstvenimi obveznostmi na trgu dela soočajo s številnimi omejitvami, ki imajo zanje tudi negativne ekonomske posledice (Hrženjak 2018). Izhod iz plačane zaposlitve, predčasno upokojevanje zaradi skrbi za druge, sprejemanje atipičnih oblik zaposlitve idr. vplivajo na priložnosti na trgu dela, dohodek, tveganje revščine in socialno izključenost tako v sedanjosti kot v starosti. Zato je še toliko bolj pomembno vse to prepoznati kot posledico družbenih pričakovanj in delovanj na strukturni ravni, in ne zgolj kot osebno izbiro posameznic, ki opravljajo skrbstveno delo. V razpravi o UTD se pogosto izpostavljajo pomisleki o pojavu t. i. free-riderjev zgolj v navezavi na plačano delo, medtem ko feministične avtorice izpostavljajo precej večjo razširjenost tega pojava v zasebni sferi (Fraser 1994; Pateman 2004; Pateman 2010).

Poleg premika v smeri izboljšanja ekonomske situacije je torej pomembno prepoznanje pomena in obsega neplačanih aktivnosti (gospodinjanskega dela, skrbstvenega dela, prostovoljnega udejstvovanja idr.), a tudi premislek o spolno pogojenih družbenih strukturah in pričakovanjih, ki vplivajo na odločitve posameznic. McLean (2015) nadalje opozarja, da se debata o uvedbi UTD preozko fokusira na priznanje velikih količin neplačanega dela, ki ga opravljajo ženske, pri čemer se zanemarjajo tudi nekateri drugi vidiki neenakosti med spoloma (predvsem medpresečnost spola, razreda in rase), ki so še posebej pomembni za bolj ranljive skupine žensk (problemi, kot so revščina, izkoriščanje neenakih

razmerij moči na trgu dela in v družini) in zagovarja večdimenzionalen pristop k proučevanju neenakosti med spoloma, ki bi razširil razpravo in še dodatno okrepil argumente v prid uvedbi UTD (McLean 2015).

Strah, da bi UTD še dodatno utrdil spolno delitev dela, je bolj utemeljen, če govorimo o UTD nižje višine, ki bi omilil revščino najšibkejših, ne bi pa omogočal preišljevanja strukturnih povezav med javno in zasebno spolno delitvijo dela (Pateman 2004: 101). Kot trdi Van Parijs, »prava svoboda« namreč ne pomeni zgolj pravice, da nekaj počnemo, temveč tudi sredstva za to (Van Parijs 1997). Še vedno ni popolnoma jasno, do kakšne mere bi UTD v praksi vplival na zmanjševanje neenakosti med spoloma, zato med feminističnimi avtoricami prevladuje mnenje, da bi ga bilo treba dodatno podpreti z različnimi politikami enakosti. Predvsem pa je jasno, da je treba razpravo o vplivu uvedbe UTD na neenakosti med spoloma izraziteje vpeti v splošno razpravo o UTD.

SUMMARY

Universal basic income (UBI) is an increasingly relevant topic in Slovenia and abroad, and is therefore receiving more and more research attention. As a periodic cash payment, delivered on an individual basis to all members of a community, without any means test or work requirements (Basic Income Earth Network 2019), it could present a response to the many challenges in the times of chronic uncertainty.

The article examines UBI from a gender perspective, focusing further on the impact of its potential introduction on selected groups of women. It derives from the assumption that the introduction of UBI at a level sufficient for decent independent living would have a positive impact on the position of women, as it would increase their autonomy and enable truly independent decision-making. UBI has a big potential for alleviating the material conditions of unequal power relations within the market as well as in the domestic sphere and its impact could be potentially even greater for women most affected by social and economic inequalities and inequalities in the distribution of reproductive work (Vollenweider 2013: 36). Therefore, it is crucial to gather empirical information about their life situations and experiences.

In this article, we firstly highlight the key aspects of gender inequality, which give rise to arguments supporting the introduction of UBI. On the one hand, references to gender inequalities in the basic income literature mainly focus on recognizing the value of large amounts of unpaid household and care work, mostly performed by women, providing the basis for more equal sharing of those tasks, providing financial security outside the labour market, improving financial

independence and autonomy within households and partnerships and enabling the development of individual's potentials (McKay 2001: 103). On the other hand, the prevailing concern is that UBI will not, in practice, affect the gender division of labour or may even reinforce it (Gheaus 2008; Robeyns 2001).

Secondly, we present a qualitative study which analyses the potential of UBI for improving the position of specific groups of women in less secure social situations (unemployed women, precariously employed women, single mothers and retired women, who live alone). For the purpose of the research, nine semi-structured in-depth interviews were conducted with representatives of previously identified groups of women. The sample was formed through purposive sampling, using snowball sampling and sampling through social networks. The data were analysed with thematic analysis.

Based on life situations and experiences of the participants, we find that the introduction of UBI has great potential for improving the position of women from selected groups, with emphasis on a higher quality of life and greater possibilities for autonomous decision-making and life choices. Among others, the positive impacts include better opportunities for effective resolution of housing issues (also in relation to interpersonal and family relations), more choices and less constraints regarding education and employment, greater social and financial security in spite of increasing precarisation, improved standard of living, improved individual health and less stress (mainly caused by insecure social and economic conditions, bad working conditions, insecure employment, etc.). For younger participants, UBI is crucially linked to social and financial independence (from their families of origin), specifically in relation to employment insecurity. In this context, UBI was interpreted as a safety mechanism and a tool for maintaining personal dignity and independence.

In the conclusion, we reflect on our findings and highlight some of the dilemmas regarding the impact of UBI on gender inequalities, mainly in relation to gender division of unpaid household and care work. The fear of UBI further strengthening the gender division of labour seems more justified in the case of a lower amount of UBI, which could alleviate poverty, but would not allow for the rethinking of the structural connections between the public and private gender division of labour (Pateman 2004: 101).

Literatura

- Basic Income Earth Network (2019): About Basic Income. Dostopno prek: <http://basicincome.org/basic-income/> (15. 12. 2019).
- Fraser, Nancy (1994): After the Family Wage. *Gender Equity and the Welfare State. Political Theory*, 22 (4): 591–618.
- Gheaus, Anca (2008): Basic Income, Gender Justice and the Costs of Gender-Symmetrical Lifestyles. *Basic Income Studies*, 3 (3): 1–8.
- Hrženjak, Majda (2016a): Ekonomska neenakost žensk z vidika spolnega pokojninskega razkoraka. *Revija za delovno pravo in pravo socialne varnosti – Delavci in delodajalci*, XVI (4): 609–625.
- Hrženjak, Majda (2016b): Primerjava sistemov skrbi za otroke in starejše v Sloveniji v kontekstu politik defamilizacije in refamilizacije. *Teorija in praksa*, 53 (6): 1484–1501.
- Hrženjak, Majda (ur.) (2018): Razsežnosti skrbstvenega dela. Ljubljana: Sophia.
- Humer, Živa, in Kuhar, Metka (2010): Domače in skrbstveno delo ter odnosi med spoloma: stare zgodbe v novih preoblikah? *Družboslovne razprave*, 26 (64): 81–96.
- Intihar, Stanka (2018): Stopnja tveganja revščine v 2017 nekoliko nižja (13,3 %), prag tveganja revščine višji kot v 2016. Dostopno prek: <https://www.stat.si/StatWeb/news/Index/7464> (15. 12. 2019).
- Jagodica, Ana (2017): Univerzalni temeljni dohodek in ženske: možnosti, priložnosti, ovire (magistrsko delo). Dostopno prek: http://dk.fdv.uni-lj.si/magistrska_dela_2/pdfs/mb22_jagodica-ana.pdf (15. 12. 2019).
- Jalušič, Vlasta (1999): Women in Post-Socialist Slovenia: Socially Adapted, Politically Marginalized. V S. P. Ramet (ur.): *Gender politics in the Western Balkans – women and society in Yugoslavia and the Yugoslav successor states*: 109–131. Pennsylvania: The Pennsylvania State University.
- Korošec, Valerija (2010): Predlog UTD v Sloveniji – zakaj in kako? *Delovni zvezki Urada RS za makroekonomske analize in razvoj*, 19 (6): 1–49.
- Korošec, Valerija (2016): What should the level of basic income be in 24 European & OECD countries? Dostopno prek: <https://basicincome.org/news/2016/06/what-should-the-level-of-basic-income-be-in-24-european-oecd-countries/> (15. 12. 2019).
- Kuhar, Metka (2009): Stališča o spolnih vlogah, delitvi dela ter usklajevanju družinskega in poklicnega življenja v Sloveniji: Starostne, spolne in izobrazbene razlike. *Socialna pedagogika*, 13 (4): 311–333.
- Leskošek, Vesna (2018): Perspektiva življenjskega poteka pri analizi revščine starejših žensk. V M. Ule, T. Kamin in A. Švab (ur.): *Zasebno je politično. Kritične študije vsakdanjega življenja*: 208–217. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.
- McKay, Ailsa (2001): Rethinking Work and Income Maintenance Policy: Promoting Gender Equality through a Citizens' Basic Income. *Feminist Economics*, 7(1): 97–118.
- McKay, Ailsa (2005): *The Future of Social Security Policy: Women, Work and a Citizens' Basic Income*. Abingdon: Routledge.

- McKay, Ailsa (2007): *Why a citizens' basic income? A question of gender equality or gender bias.* *Work, employment and society*, 21(2): 337–348.
- McLean, Caitlin (2015): *Beyond Care: Expanding the Feminist Debate on Universal Basic Income.* WiSE Working Paper Series No. 1. Glasgow: WiSE Research Centre.
- Mesec, Blaž (1998): *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu.* Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Pateman, Carole (2003): *Freedom and Democratization: Why Basic Income is to be Preferred to Basic Capital.* V J. De Wispelaere, K. Dowding in S. White (ur.): *The Ethics of Stakeholding*: 130–148. London: Palgrave Macmillan.
- Pateman, Carole (2004): *Democratizing Citizenship: Some Advantages of a Basic Income.* *Politics & Society*, 32 (1): 89–105.
- Pateman, Carole (2010): *Garantir la citoyenneté des femmes: l'indifférence et autres obstacles.* *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 89: 29–40.
- Reber, Tanja, Humer, Živa, Žakelj, Tjaša, Vezovnik, Andreja, in Švab, Alenka (2008): *Novo očetovstvo v Sloveniji.* Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.
- Robeyns, Ingrid (2001): *Will a Basic Income do Justice to Women? Analyse und Kritik*, 23 (1): 88–105.
- Robeyns, Ingrid (2008): *Introduction: Revisiting the Feminism and Basic Income Debate.* *Basic Income Studies*, 3 (3): 1–6.
- Standing, Guy (2017): *Basic Income: And How We Can Make It Happen.* London: Penguin Random House.
- Saražin Klemenčič, Ksenija (2012): *Izpostavljenost revščini med starejšimi ženskami v Sloveniji. Kakovostna starost*, 15 (2): 28–34.
- Šribar, Renata (2011): *Koliko svobode za ženske?: UTD kot pogoj spremembe spolnega režima.* V I. Pribac in V. Korošec (ur.): *UTD v Sloveniji: premisleki, stališča, dokumenti*: 213–223. Ljubljana: Založba Krtina.
- Van Parijs, Philippe (1997): *Real freedom for all: what (if anything) can justify capitalism?.* Oxford: Clarendon.
- Van Parijs, Philippe (2004): *Temeljni dohodek za vse.* V I. Pribac (ur.): *Brezplačno kosilo za vse? Predlog univerzalnega temeljnega dohodka*: 19–37. Ljubljana: Založba Krtina.
- Vollenweider, Camila (2013): *Domestic Service and Gender Equality: An Unavoidable Problem for the Feminist Debate on Basic Income.* *Basic Income Studies*, 8 (1): 19–41.
- Zelleke, Almaz (2011): *Feminist Political Theory and the Argument for an Unconditional Basic Income.* *Policy and Politics*, 39 (1): 27–42.

Viri

- Burkevica Ilze, Humbert, Anne Laure, Oetke, Nicole, in Paats, Meerle (2015): *Gender gap in Pensions in EU: Research note to the Latvian Presidency.* Vilnius: European Institute for Gender Equality. Dostopno prek: <https://eige.europa.eu/publications/gender-gap-pensions-eu-research-note-latvian-presidency#downloads-wrapper> (15. 12. 2019).

- Colombo, Francesca, Llena-Nozal, Ana, Mercier, Jérôme, in Tjadens, Frits (2011): *Help Wanted? Providing and Paying for Long-term Care*. Paris: OECD Publishing.
- Eurofamcare (2006): *Services for Supporting Family Carers of Dependent Older People in Europe: The Trans-European Survey Report*. Dostopno prek: <https://www.ukc.de/extern/eurofamcare/publikationen.php> (15. 12. 2019).
- Eurofound (2018): *Striking a balance: Reconciling work and life in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Dostopno prek: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef18065en.pdf (15. 12. 2019).
- European Institute for Gender Equality (2016): *Poverty, gender and intersecting inequalities in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Dostopno prek: <https://eige.europa.eu/publications/poverty-gender-and-intersecting-inequalities-in-the-eu> (15. 12. 2019).
- European Institute for Gender Equality (2019): *Gender Equality Index 2017. Time Indicators in Slovenia*. Dostopno prek: <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2015/domain/time/SI> (15. 12. 2019).
- Eurostat (2019a): *Part-time employment as percentage of the total employment, by sex and age (%)*. Dostopno prek: https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/lfsq_eppga (15. 12. 2019).
- Eurostat (2019b): *Involuntary part-time employment as percentage of the total part-time employment, by sex and age (%)*. Dostopno prek: https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/lfsa_eppgai (15. 12. 2019).
- Ruggeri, Kai, in Bird, Chloe E. (2014): *Single parents and employment in Europe*. Raziskovalno poročilo. Dostopno prek: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR300/RR362/RAND_RR362.pdf (15. 12. 2019).
- Statistični urad RS (2019): *Stopnja tveganja revščine glede na starost in spol, Slovenija, letno*. Podatkovna baza SI-STAT. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek: https://pxweb.stat.si/SiStatDb/pxweb/sl/10_Dem_soc/10_Dem_soc__08_zivljenjska_raven__08_silc_kazalniki_revsc__10_08672_stopnja_tveg_revscine/0867206S.px/ (15. 12. 2019).

Podatki o avtorici

asist. Ana Jagodic, mag. soc.,
mlada raziskovalka na CJMMK, FDV
Telefonska številka: +38641840826
Elektronski naslov: ana.jagodic@fdv.uni-lj.si

Matjaž Uršič, Primož Medved

POMEN SOCIALNIH OMREŽIJ ZA REVITALIZACIJO NEKDANJIH INDUSTRIJSKIH MESTNIH OBMOČIJ – PRIMER NEKDANJE TOBAČNE TOVARNE V LJUBLJANI

IZVLEČEK

Analize socialnih omrežij na območjih, podvrženih intenzivnim urbanim transformacijam, postajajo vse pomembnejša tema v prostorskem načrtovanju. Povečevanju pozornosti do socialnih omrežij botruje zlasti povečevanje raznovrstnih problemov in konfliktov, ki izhajajo iz neupoštevanja »mehkih« oz. družbenih komponent pri posegih v lokalno okolje. Problematika zagotavljanja participacije in opolnomočenja deležnikov v procesih prostorskega načrtovanja je pravzaprav problematika neprepoznavanja in neupoštevanja pomena socialnih omrežij oz. razmerij in povezav, ki obstajajo med akterji v prostoru. Članek se v tem pogledu osredotoča na analizo in predstavitev pomenov socialnih omrežij za razvoj določenih oblik družbeno-ekonomskih dejavnosti na nekdanjih industrijskih območjih. Pri tem na podlagi podatkov, zajetih iz polstrukturiranih intervjujev, na primeru nekdanje Tobačne tovarne v Ljubljani analizira vrste, intenzivnost in razraščanje socialnih omrežij glede na časovno komponento.

KLJUČNE BESEDE: socialna omrežja, revitalizacija, nekdanja industrijska območja, socialna prostorska vozlišča, Tobačna tovarna Ljubljana

Importance of Social Networks in Revitalising Former Industrial Urban Areas – Renewal of the Former Tobacco Factory in Ljubljana

ABSTRACT

Analysis of social networks in areas undergoing intense urban transformations are becoming an ever more important topic in spatial planning. The growing attention given to social networks is due to the rise of problems and conflicts stemming from disregard of the 'soft', i.e. social, components in the local environment. The problem of stakeholders' participation and empowerment in spatial planning is, in fact, one of ignoring or not recognising the importance of the social networks that exist between actors in space. The article analyses the roles and meanings of social networks with respect to the development of certain types of socio-economic activities in former industrial areas. Using data collected from semi-structured interviews in the area of former Tobacco Factory in Ljubljana, it analyses the types, intensity and expansion of social networks.

KEY WORDS: *social networks, revitalisation, former industrial areas, social spatial nodes, Tobacco Factory Ljubljana*

1 Uvod

Tranzicijsko obdobje v Sloveniji, ki se je začelo s spremembami političnega sistema in uvedbo tržnega gospodarstva v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, je sprožilo obsežna prostorska prestrukturiranja in radikalne spremembe v postopkih prostorskega načrtovanja v razmeroma kratkem obdobju. Nadomeščanje tradicije prostorskega načrtovanja iz obdobja socializma z novimi, še »neconsolidiranimi institucionalnimi strukturami« (Kos 1998: 28) in »kompetitivnimi urbanih politikami« (Harvey 1989), ki naj bi poskušale spodbuditi hiter gospodarski razvoj, je pomenilo tudi velike pomanjkljivosti v koordinaciji prostorskega razvoja. Pri tem so zaradi različnih razlogov (prestrukturiranja gospodarstva, uvajanja novih lastniških razmerij, denacionalizacije ipd.) v večjih slovenskih mestih nastala obsežna opuščena industrijska urbana območja. Nekatera izmed teh območij so bila zaradi svoje lokacije, zgodovine, fizične in ambientalne vloge hitro zapolnjena z vrsto novih vsebin, funkcij in uporabnikov. Transformacije tovrstnih območij so vključevale različne vrste uporabnikov, ki so segali od formalnih uporabnikov oz. uradnih najemnikov prostorov do polformalnih in neformalnih (skvoterskih) oblik uporabe. Večina uporabnikov je bila s strani lastnikov in formalnih upravljavcev prostorov percipirana kot prehodna oblika rabe prostorov

oz. dodeljena jim je bila »začasna vloga«, kjer so se šele pripravljale osnove za intenzivno fizično prenovu in dolgoročno komodifikacijo teh prostorov.

Pri poskusih transformacije degradiranih urbanih industrijskih območij je treba poudariti zlasti začasno in pogosto »gentifikacijsko« (Smith 1996: 104) vlogo začasnih uporabnikov, ki jih skušajo »urbani managerji« (Pahl 1977) eksploatirati za poskuse zviševanja cen nepremičnin ter fizično in programsko vzdrževanje območij. Tako imenovani »premostitveni gentifikacijski procesi« (Smith 1996: 105), pri katerih uporabniki prevzamejo vlogo začasnih prenoviteljev degradiranih industrijskih območij, so opazni tudi v slovenskem kontekstu, pri čemer pa se je treba vprašati, ali določeni uporabniki med procesom uporabe območja prispevajo tudi k rasti drugih ekonomskih dejavnosti, servisov, storitev in prispevajo k dvigovanju kakovosti življenja na širšem območju mesta. Kljub tej sprva začasni vlogi uporabnikov se torej zdi, da so se na posameznih lokacijah opuščeni industrijskih območij razvili samonikli programi, storitve in servisi, ki presegajo vlogo začasnosti in predstavljajo potencialno pomemben dodatek k družbeno-ekonomskemu delovanju mesta. Gre torej za vprašanje prelivanja in ohranjanja koristnih učinkov predvidene začasne rabe nekdanjih industrijskih območij, ki se zrcalijo v razvoju kompleksnih socialnih omrežij, prek katerih se izvajajo funkcije in programi na omenjenih območjih.

Analize nekdanjih industrijskih območij v slovenskih mestih se pretežno osredotočajo na fizične spremembe in neposredne ekonomske učinke, ki jih prinaša prenova, medtem ko je bistveno manj pozornosti namenjene analizi in pomenu socialnih omrežij, ki so se v vmesnem času razvila na takih območjih. Socialna omrežja bodo v tem kontekstu opredeljena kot proces fizične in družbene interakcije v okvirih specifičnega prostora, ki nas zanima (Shaw et al. 2016; Boessen et al. 2018). Pri tem bomo skušali analizirati, kako socialna omrežja na nekem prostoru vplivajo na njegov razvoj in obratno. Več raziskav je namreč pokazalo, da družbene interakcije in grajeno okolje soodvisno vplivajo na razvoj določenih servisov, storitev in ekonomskih dejavnosti (glej npr. Gibbons et al. 2018; Xinyue in Xingjian 2018).

Prispevek je v tem pogledu poskus »ovrednotenja« pomena socialnih omrežij za razvoj ekonomskih in zlasti kreativnih dejavnosti v mestih. Pri tem članek izpostavlja zlasti velik pomen ohranjanja socialnih omrežij kot predpogoja za vzpostavljanje in razvoj kreativnih dejavnosti na nekdanjih industrijskih območjih, ki so v procesu fizične prenove. Poudarjanje razvoja kreativnih industrij je pogosta mantra urbanih ekonomskih politik, ki želijo prek uporabe omenjenega koncepta diverzificirati lokalno ekonomsko bazo in nadomestiti delovna mesta, ki so bila izgubljena s prestrukturiranjem tradicionalnega industrijskega in servisnega sektorja (DCMS 2001; Howkins 2001; Florida 2002; Hesmondhalgh 2002).

Lokacije za navedene aktivnosti pa iščejo prav na opuščeni oz. izpraznjeni površinah nekdanjih tradicionalnih industrijskih in servisnih območij. Ob tem pri aplikaciji koncepta pogosto prihaja do pomanjkljive obravnave in nezadostnega vključevanja »mehkih«, tj. družbenih elementov, ki so se akumulirali na območju. Neupoštevanje teh »družbenih resursov« lahko rezultira v počasnejšem razvoju ali celo zaviranju kreativnih urbanih dejavnosti.

Članek želi na osnovi podatkov, ki so bili zajeti v okviru projekta »Urbano izobraževanje v živo« (UEL 2019) na območju Tobačne tovarne v Ljubljani, prikazati neločljivost procesov razvoja socialnih omrežij in ekonomskih (kreativnih) dejavnosti. Ključni namen prispevka je torej osvetlitev izjemnega pomena socialnih omrežij v kontekstih prenove oz. revitalizacije nekdanjih urbanih industrijskih območij in poskus spreminjanja obstoječih vzorcev prostorskega načrtovanja, ki akumulirane družbene elemente na nekdanjih industrijskih območjih prepogosto dojemajo kot relativno nepomemben del lokalnih ekonomij in sprejemljiv del potencialne kolateralne škode med procesi fizične prenove. V tem pogledu so družbene dimenzije prenove nekdanjih urbanih industrijskih območij pogosto prezrte in nezadostno analizirane ali celo dojete kot problematičen element, ki ustvarja dodatne stroške in zaplete, ko se sproži proces intenzivne fizične prenove tovrstnih območij. Potencialne fizične prostorske spremembe na nekdanjih industrijskih območjih so sicer dokaj dobro dokumentirane z različnimi empiričnimi študijami, ki pa jim umanjka umestitev v širše sociološko-teoretične okvire z vidika družbeno-prostorskih sprememb in širših posledic spreminjanja ustroja družbenih odnosov na omenjenih območjih, kar je ključni namen tega prispevka.

2 Socialna omrežja kot neizkoriščen kapital ali sredstvo v premostitvenem procesu ekonomizacije prostora?

Socialna omrežja so s strani političnih akterjev in vlagateljev pogosto zmotno videna kot nevaren postranski element procesov spreminjanja urbanih območij, ker s svojo senzibilnostjo prva zaznavajo napake pri izvajanju določenih urbanih posegov in politik. To se zrcali v občasnih konfliktnih situacijah med političnimi akterji in lokalnimi skupnostmi (civilnimi iniciativami) pri procesih implementacije posegov v prostor (glej npr. Kos 2002; Uršič 2016; Kim in Uršič 2019). Delujejo kot rafinirana mreža senzorjev na terenu, ki hitro zaznajo najmanjše spremembe v organizaciji in delovanju določenih prostorov. Te procese je možno opazovati pri vrsti projektov prenove nekdanjih mestnih industrijskih območij, na katerih se izvajajo hitre, nenadne spremembe, ki čez noč spreminjajo življenjske vzorce, servise in strukturo družbenih skupin v celotnih mestnih četrtih. Socialna omrežja

delujejo kot lakmusov papir, ki reagira na določene prostorske spremembe in jih prevaja na raven skupnosti. V tem kontekstu nekatere teorije (npr. Henning in Lieberg 1996; Guest in Wierzbicki 1999; Loughran 2003), ki poudarjajo pomen socialnih omrežij, predstavljajo tudi protitež teorijam, ki govorijo v prid družbene dezintegracije prostorskih skupnosti. Po teh koncepcijah naj bi procesi globalizacije, intenzivna mobilnost, digitalizacija ter druge ekspanzivne infrastrukture in tehnologije spreminjale in šibile različne oblike povezanosti med ljudmi. Avtorji, kot so Beck (1992), Harvey (1996), Castells (1996), Auge (1999), Bauman (2001), z različnih vidikov govorijo o procesih deteritorializacije in razsrediščenosti oz. zagovarjajo tezo, da klasičen prostor izgublja pomen sidrišča identitete in povezovanja med ljudmi ter oblikovanja novih skupnosti, ki so bolj simbolne narave.

Pri tej tezi, ki temelji na izginjanju teritorialnih determinizmov, je treba biti nekoliko skeptičen in previden. Nove tehnologije in procesi globalizacije nedvomno spreminjajo vlogo fizičnega prostora, a na drugi strani lahko hkrati pridobijo nove vrednosti in kvalitete. Informacijske tehnologije imajo dvojen učinek na krajevnost prostorov. Prvič, sklepamo lahko, da omenjeni procesi hkrati z razsrediščanjem ponujajo tudi možnosti za pluralizacijo prostorskih identitet. Tudi v tehnološko najbolj razvitih družbah kulturne specifikke s procesi globalizacije ne izginejo, temveč pomenijo pomembno in intenzivno sociopsihološko povezavo med posameznikom in njegovim lokalnim okoljem. Pri tem Harvey (1996) ugotavlja, da ob tem lahko prihaja do povečane občutljivosti za obstoječa družbena razmerja v prostoru in zavzetosti pri ohranjanju lokalnih posebnosti. To se lepo kaže tudi prek socialnih omrežij, ki so podstat konceptualizacij o ohranjanju pomena prostorske identitete in skupnosti.

Socialna omrežja torej ohranjajo pomembno vlogo pri oblikovanju in vzdrževanju prostorskih skupnostih in so ena ključnih dimenzij socialnega kapitala (Bourdieu 1986; Putnam 1995, 2000; Filipović 2007), ki nastaja na osnovi »socialnih omrežij, norm recipročnosti in zaupanja ter pozitivnih posledic, ki jih ima ta kapital za posameznika in socialni sistem« (Iglič 2001: 186). V tem kontekstu socialna omrežja igrajo še posebej pomembno vlogo, saj njihova dinamična, fluidna narava v veliki meri določa ključne vidike in vloge socialnega kapitala za posameznike in družbene skupine. Nekateri avtorji (Burt 2001; Lin 2005) ob tem govorijo celo o »omrežnem pogledu na socialni kapital« (Filipović 2007: 94), pri čemer so socialna omrežja ključni vir posameznikovega socialnega kapitala, ki mu je na voljo in ga lahko aktivira prek mobilizacije vezi v socialnih omrežjih. Socialna omrežja in socialni kapital sta dve plati istega kovanca in tesno prepletene tudi z dimenzijami »socialne kohezije« (Pahl 1991; Forrest and Kearns 2001; Dekker, Filipović 2009) in »opolnomočenja« (Schulz in dr. 1995; Christens 2012; Filipović 2016); pomembno vlogo igrata pri analizi delovanja

prostorskih skupnosti na nekdanjih industrijskih urbanih območjih. Medtem ko socialna kohezija kot širša dimenzija¹ vključuje vidika socialnih omrežij in socialnega kapitala, pa opolnomočenje opozarja na relacijske odnose med navedenimi dimenzijami v odnosu do notranjih (skupnostnih) potreb ali zunanjih vplivov na delovanje skupnosti. Pri tem je z vidika opolnomočenja posameznika in skupnosti v prostoru pomemben zlasti vidik vključevanja, soodločanja in participacije pri posegih v prostor. Z vpogledom v situacije, ki kažejo, kako se med sabo povezujejo posamezne omenjene dimenzije na nekem prostoru, je mogoče tudi ugotavljati pomen in smotrnost ohranjanja določenih oblik skupnosti, ki lahko prispevajo tako k zviševanju kakovosti življenja v mestu kot potencialni multiplikaciji ekonomskih učinkov.

Socialna omrežja se zdijo v tem kontekstu še posebej pomembna za delovanje t. i. kreativnih skupnosti oz. »kreativnih ekosistemov« (Rivas 2011: 4), ki temeljijo na intenzivni komunikaciji in medsebojni izmenjavi, oplajanju informacij med uporabniki. V kreativnem ekosistemu so socialna omrežja ključna oblika socialnega kapitala, brez katerega druge oblike kapitala težko pridejo do izraza oz. so definirane kot bistveno manj pomembne. To je razvidno iz vrste raziskav (Gottlieb 1994; Landry in Bianchini 1995; Landry 2000; Scott 2000; Florida 2002, 2005), v katerih je prisotnost ustreznih družabnih omrežij rangirana kot pomembnejši faktor za razvoj kreativnih industrij v primerjavi z drugimi dejavniki (npr. finančna sredstva, tehnična infrastruktura, fizični prostori itd.). V primeru visoko izobraženih ustvarjalnih posameznikov gre pogosto za specializirane oblike dejavnosti, pri katerih je ekonomski dejavnik sicer pomemben element ustvarjanja ugodnih pogojev za razvoj kreativnih industrij, vendar pa obenem pri izbiri lokacije ni nujno tudi odločilni faktor. Izredno pomembni so torej tudi drugi elementi na območju, saj le kombinacija ugodnih pogojev, ki omogočajo družbeni in znanstveni razvoj posameznika, lahko zagotovi uspešne temelje za oblikovanje kreativnih ekonomij. Ustrezno lokacijo za razvoj kreativnih industrij pravzaprav sestavlja cela vrsta na videz manj pomembnih dejavnikov, kot so zlasti socialna omrežja, ki imajo nadvse pomemben učinek v prostoru in ustvarjajo ustrezno »klimo« za kreativna podjetja in ustvarjalne posameznike. Pri tem se je vrsta poskusov razvoja kreativnih območij, ki temeljijo na fizični prenovi in v manjši meri vključujejo vidike socialnih omrežij, izkazala za problematične in manj uspešne (Chase, Crawford 1999; Harvey 2000; Nyseth 2012).

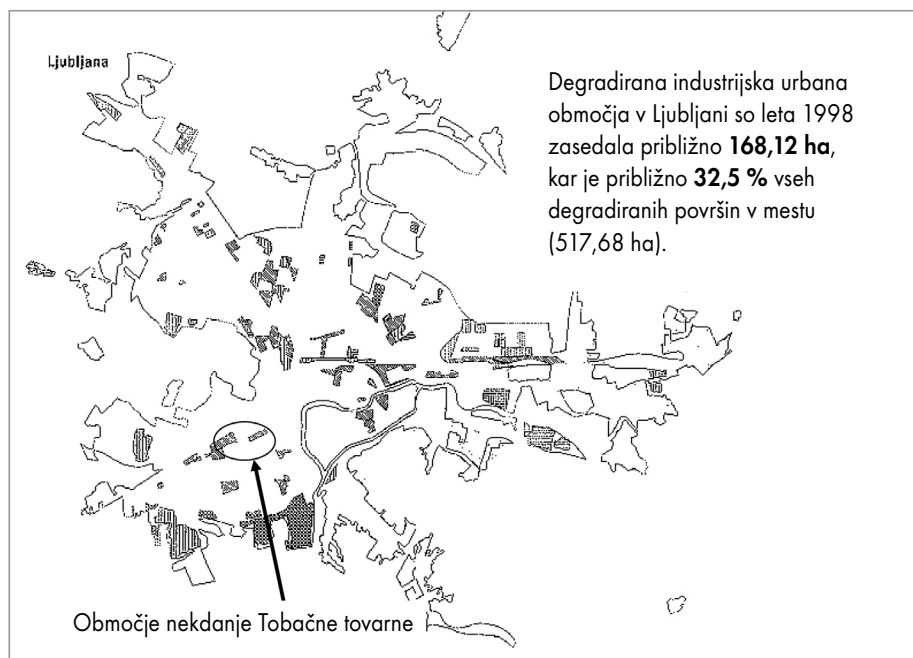
1. Po Kearnsu in Forreštu (2000: 996) naj bi socialna kohezija na primer vključevala dimenzije: »1) družbenih omrežij in socialnega kapitala, 2) skupne vrednote in državljansko kulturo, 3) navezanost na prostor in identiteto, 4) družbeni red in družbeno kontrolo ter 5) družbeno solidarnost in zmanjševanje dohodkovnih dispartitet.«

V kontekstu prenove nekdanjih industrijskih območij gre pravzaprav za vprašanje merjenja določenih »nematerialnih vrednosti« posameznih območij, pri čemer prihaja do velikih neskladij med posameznimi strokami. Olsson (1999) in Bianchini (1999) na primer omenjata, da ne obstajajo enotne metode merjenja nematerialnih vrednosti, kar povzroča izjemne konflikte in napetosti ter v prostorsko načrtovanje vnaša velike probleme. V članku se bo skušalo osvetliti vsaj posamezne dele teh nematerialnih vrednosti, saj bo pozornost namenjena različnim dimenzijam socialnih omrežij, ki vključujejo socialni kapital in socialno kohezijo na nekdanjih mestnih industrijskih območjih. Prav tako bodo analizirani posamezni učinki, ki jih imajo procesi prenove teh območij na omenjene dimenzije. Pri tem bomo skušali utemeljiti, da ohranjanje socialne kohezije oz. obstoječih socialnih omrežij ne predstavlja le oblike socialnega kapitala, temveč so navedene dimenzije pomembne tudi za ohranjanje in spodbujanje nadaljnjega razvoja določenih oblik ekonomskih aktivnosti, ki so se v vmesnem času razvile na območju nekdanje Tobačne tovarne v Ljubljani. Območje nekdanje Tobačne tovarne se je v vmesnem obdobju od propada industrijske proizvodnje namreč razvilo v eno ključnih območij kreativnih dejavnosti v Ljubljani ter združuje visoko heterogene preplete najrazličnejših podjetij in posameznikov, katerih delovanje ima lahko pomembnejše učinke na delovanje mesta, kot se zdi na prvi pogled (glej Žaucer in dr. 2012; Uršič 2016).

3 Analiza socialnih omrežij na območju nekdanje Tobačne tovarne v Ljubljani

Območje nekdanje Tobačne tovarne v Ljubljani ima pestro zgodovino. Obsežen tovarniški kompleks je bil zgrajen med letoma 1871 in 1890 ter se nahaja v Ljubljani med železniško progo Ljubljana–Trst, Tivolsko in Tržaško cesto ter Oražnovo ulico. Območje nekdanje Tobačne tovarne je del vrste nekdanjih degradiranih industrijskih območij v Ljubljani (slika 1), ki so bodisi doživela prenavo ali pa so v različnih fazah regeneracijskega procesa (npr. nekdanja tovarna Rog, industrijska cona Šiška itd.). Ljubljanski občinski svet je konec leta 1870 načrtano območje nekdanje Tobačne tovarne za ugodno prometno lego na tedanjem mestnem obrobju brezplačno odstopil industrijskemu razvoju (Tobačna Ljubljana 2019). Leta 1991 sta delež v Tobačni Ljubljana kupili tudi dve mednarodni korporaciji: Reemtsma Cigarettenfabriken GmbH iz Hamburga in SEITA, Société Nationale d' Exploitation Industrielle des Tabacs et Alumettes iz Pariza. Leta 2001 je Reemtsma z odkupom poslovnega deleža Seite postala lastnica 76,5-odstotnega deleža v Tobačni Ljubljana. Leta 2002 je družba Imperial Tobacco kupila 90,01 odstotka delnic Reemtsme in postala njen večinski lastnik, s tem pa tudi večinski lastnik Tobačne Ljubljana (Tobačna Ljubljana 2019).

Slika 1: Degradirana urbana območja v Ljubljani leta 1998

Viri: Koželj, Ažman, 1998.

Tobačna Ljubljana je proizvodno dejavnost ustavila leta 2004. Takrat so se pričele tudi razprave o usodi nekdanjih tovarniških prostorov. Danes velik del nekdanjih tovarniških prostorov zaseda Upravna enota Ljubljana. V nekdanjem tovarniškem kompleksu so svoje mesto našli še tobačni muzej, galerija, kreativni center Poligon, Startup Zavod Hekovnik, oblikovalski in arhitekturni studii, vrsta nevladnih organizacij (NGO) in umetniških institucij (npr. umetniška platforma Cirkulacija 2), različni administrativni servisi ter množica drugih ustanov, društev in različnih podjetij, povezanih s kreativnimi dejavnosti. V okviru raziskave Creative Cities (ERDF, RRA-LUR, Ipop 2011; IER 2012) je bilo zaznано, da je omenjeno območje po številu majhnih kreativnih podjetij (SME-jev) med najbolj propulzivnimi območji v državi z vidika njihove številčnosti in heterogenosti (glej Žaucer in dr. 2012). Po grobih podatkih, ki so bili zajeti iz baz standardnih klasifikacij dejavnosti (SKD 2011), je območje Tobačne vključevalo preko 400 majhnih podjetij s povprečno dvema do tremi zaposlenimi. Celotno območje Tobačne je bilo v letu 2019 prodano zasebnemu investitorju in se bo v bližnji prihodnosti popolnoma spremenilo, kar sproža vrsto vprašanj, povezanih z njenimi uporabniki, funkcijami in pomenom socialnih omrežij, ki so se v vmesnem času izoblikovala na omenjenem območju.

3.1 Uporabljena metodologija

Za analizo socialnih omrežij na nekdanjem območju Tobačne tovarne smo uporabili raziskovalni model t. i. družbenega kartiranja² (UEL 2019). V primeru analize nekdanje Tobačne tovarne³ družbeno kartiranje predstavlja specifičen pristop k analizi socialnih omrežij, vendar ne v smislu preciznega določanja, diferenciranja različnih fizičnih, geografskih označb, temveč predvsem v kontekstu ponazarjanja socialnih povezav med pomembnimi akterji in prostori na območju Tobačne. Družbeno kartiranje je torej razumljeno kot način prepoznavanja in povezovanja socialnih interakcij z določenimi prostori, kar pripomore k »reflektiranju, povečevanju zavedanja glede kontekstov, kjer se porajajo potencialni dogovori, konflikti, pogajanja, nerazumevanja, odnosi moči in odgovornosti« (Genz, Lucas-Drogan 2019: 2). S tega vidika je družbeno kartiranje bližje »kognitivnemu kartiranju« (Greverus 1994, 1972; Lindner 2007), ki je kot metoda bolj poznana v urbani etnografiji in se osredotoča na iskanje različnih interpretacij simbolnih struktur v prostoru oz. odstiranje zakritih pomenov, ki se skrivajo za uporabo določenih urbanih prostorov. Pri tem gre zlasti za analizo povezovanja pomenov, interpretacij, identitet posameznih prostorov z družbenimi strukturami. Rezultati analize kognitivnega kartiranja naj bi pripomogli k povečanju zmožnosti razumevanja oz. interpretacij »kompleksnosti znanja o urbanih prostorih« in naj bi zajeli »subjektivna razumevanja o delovanju prostorov« (Ploch 1994: 121), ki po navadi ostanejo zunaj običajnih prostorskih analiz. Metoda družbenega kartiranja dopušča poseben vpogled v prostorske situacije, kot jih vidijo in občutijo njihovi uporabniki. Ker sloni na analizi subjektivnih doživljanj prostorov, ima določene omejitve, povezane z vzpostavljanjem metodološkega aparata, ki naj bi preverjal dejanske vzročne povezave in njihovo obstojnost v določenem družbeno-prostorskem kontekstu. S tega vidika je treba k metodi družbenega kartiranja pristopiti z določeno kritično refleksijo in skušati dopolniti manjkajoče dele tovrstne analize, ki se skrivajo v šibkejši zmožnosti interpretativnega povezovanja subjektivnih občutij, percepcij prostorov s širšim družbeno-prostorskim razvojem na določeni lokaciji Prav zaradi tega je bilo treba družbeno kartiranje v raziskavi opretili na večstransko in fragmentirano mešanico različnih kvalitativnih metod (intervjuji, opazovanje z udeležbo, terensko opazovanje, fokusne skupine itd.), katerih kombiniranje naj bi podalo verodostojne obrise povezav med prostori in njihovimi pomeni za različne akterje.

2. Izraz *družbeno kartiranje* je prevod angleškega poimenovanja *social mapping*.

3. Za izraz »nekdanja Tobačna tovarna« v nadaljevanju uporabljamo skrajšano poimevanje »Tobačna«.

V okviru raziskave na območju Tobačne smo se osredotočili na polstrukturirane intervjuje z akterji oz. uporabniki prostorov. Tako smo med aprilom in avgustom 2018 izvedli 31 intervjujev z različnimi skupinami deležnikov, ki kot uporabniki prostorov delujejo v okviru različnih dejavnosti. Gre za naključni vzorec nabora intervjuvancev; skupine deležnikov smo uteževali zgolj po načelu enakomerne geografske porazdelitve po celotnem območju Tobačne (glede na različne zgradbe na območju Tobačne). Pri tem so bile v analizo vključene najrazličnejše skupine deležnikov – zaposleni v kreativnih podjetjih, javnih ustanovah, nevladnih organizacijah, zavodih, inštitutih ipd. Razen redkih posameznikov Tobačna nima prebivalcev in je kot taka zlasti mešano poslovno-obrtno-kulturno območje. Največja skupina intervjuvancev so bili zato zaposleni v kreativnih podjetjih, ki so tudi ključni deležniki na območju Tobačne. Intervjuji so bili strukturirani na način, ki naj bi omogočal analizo nekaterih elementov socialnih omrežij, ki delujejo na območju Tobačne. Tako smo na primer skušali analizirati, kako se posamezen uporabnik Tobačne povezuje z drugimi uporabniki oz kako z njimi sodeluje in kateri prostori igrajo pri tem ključno vlogo. Drugače povedano, iskali smo povezave med socialnimi omrežji in prostori Tobačne, na katere se vežejo ta omrežja, kar smo identificirali kot obliko pristopa k družbenemu kartiranju.

3.2 Analiza socialnih omrežij na območju Tobačne

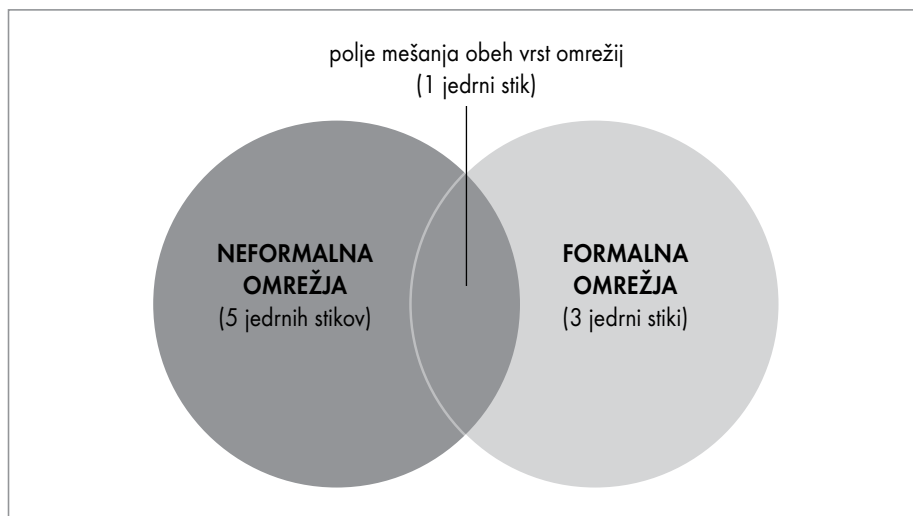
Pri analizi elementov socialnih omrežij na območju Tobačne smo skušali analizirati zlasti tri dimenzije omrežij. Najprej smo skušali prek podatkov, pridobljenih iz polstrukturiranih intervjujev, socialna omrežja zaposlenih na območju Tobačne razdeliti v skupine t. i. formalnih omrežij (znotraj delovnih, projektnih, pogodbenih okvirjev, odnos naročnik – izvajalec) in neformalnih omrežij (osnovana na prijateljskih vezeh, manifestirajo se prek druženja, preživljanja prostega časa med odmori, kosili, sprehodi, pitjem kave itd.). Nato smo z analizo njihove prostorske in številčne razvejenosti (tj. s katerimi prostori se povezujejo določeni tipi socialnega omrežja in koliko posameznikov običajno vključujejo) skušali ugotoviti intenzivnost oz. globino omenjenih socialnih omrežij zaposlenih. Zadnjo dimenzijo analize je predstavljalo povezovanje analiziranih podatkov s časovno spremenljivko. Takšno kombiniranje podatkov prikazuje »zrelost« socialnega omrežja, pri čemer smo domnevali, da daljša prisotnost na območju Tobačne prinaša tudi bolj razvejane oblike formalnih in neformalnih socialnih omrežij. Za analizo vsake izmed naštetih dimenzij smo uporabili podatke iz določenih sklopov odprtih vprašanj, ki smo jih kvalitativno analizirali na podlagi osnovne analize besedil. Pri tem je proces kodiranja in razvrščanja odgovorov potekal prek preprostega oz. »mehkega« skeniranja in razvrščanja odgovorov po posameznih kategorijah, ki so bile uporabljene za pojasnjevanje

analiziranih dimenzij socialnih omrežij. Naš pristop k analizi podatkov, pridobljenih iz intervjujev, bi lahko označili kot obliko »pragmatične analize besedila«⁴ (Verschueren 1995), pri čemer je bil naš ključni namen na čim preprostejši in ustrezen način predstaviti različne vidike ter pomene nekaterih značilnosti socialnih omrežij, ki so jih intervjuvanci izpostavili med raziskovalnim procesom.

Analiza je potrdila, da imajo intervjuvanci na območju Tobačne zelo razvejana socialna omrežja. Skoraj vsi intervjuvanci so navedli vsaj nekaj oseb, ki predstavljajo jedro njihovih socialnih stikov oz. ključnih povezav v njihovih socialnih omrežjih. Pri tem jih nismo spraševali po vseh oblikah socialnih stikov, temveč le po tistih najpogostejših, t. i. jedrnih stikih, s katerimi vzpostavljajo najbolj pogoste (večkrat na teden) povezave. Pri tem so opazne povezave tako pri formalnih (delovnih) kot neformalnih (kolegialnih, prijateljskih) stikih na območju Tobačne. Eden izmed intervjuvancev je na primer navedel: »Največ strank sem spoznal med svojimi pavzami na hodniku in kajenjem pred stavbo. Pri tem smo se najprej spoprijateljili in čez nekaj čas je debata nanesla na delo in tako naprej ...« Podobno je preplete formalnih in neformalnih situacij komentiral drug intervjuvanec: »/N/enehno srečevanje enih in istih oseb sčasoma privede do situacij, ko izveš vedno več o njihovem delu in osebnih stvareh, potem pa se bodisi povežeš ali pa ne.« Večjo številčnosti stikov so sicer intervjuvanci navedli pod kategorijo neformalnih stikov, kar je razumljivo glede na dejstvo, da smo pod formalne stike šteli le povezave izven neposrednega delovnega okolja, tj. formalne stike z drugimi podjetji oz. zaposlenimi na območju Tobačne izven intervjuvančevega delovnega prostora. Ta podatek nam je razkril, da na območju Tobačne obstaja razvejan podjetniški oz. kreativni ekosistem, kjer se podjetja priložnostno povezujejo, sodelujejo in kjer obstajajo tudi potencialni nastavki za dolgoročneje »grozdenje podjetij« (Landry, 2000; Bell, Jayne 2004; Perrons 2004) s podobnimi cilji in razvojnimi usmeritvami glede na določene podjetniške sklope oz. kreativne sektorje. Podatki iz pogovorov so torej pokazali, da imajo intervjuvanci na območju Tobačne ne le močna neformalna socialna omrežja, temveč se ta nadgrajujejo in prepletajo z delovnimi omrežji. V povprečju je vsak intervjuvanec navedel približno pet jedrnih stikov oz. oseb na neformalni ravni in dva stika na formalni ravni. Od tega je v povprečju en stik bil član tako formalnih kot neformalnih omrežij (slika 2).

4. Pragmatična analiza besedila je derivative pragmatike, t.j. podpolja lingvistike in semiotike, ki proučuje načine, kako kontekst prispeva k pomenu. V tem smislu pragmatika ne preučuje le jezika, ampak skuša v svojo analizo vključiti tudi druge elemente (npr. kontekst v katerem je bila podana izjava, upoštevanje obstoječega znanja o intervjuvanih osebah in druge dejavnike) (glej Zienkowski in dr. 2011).

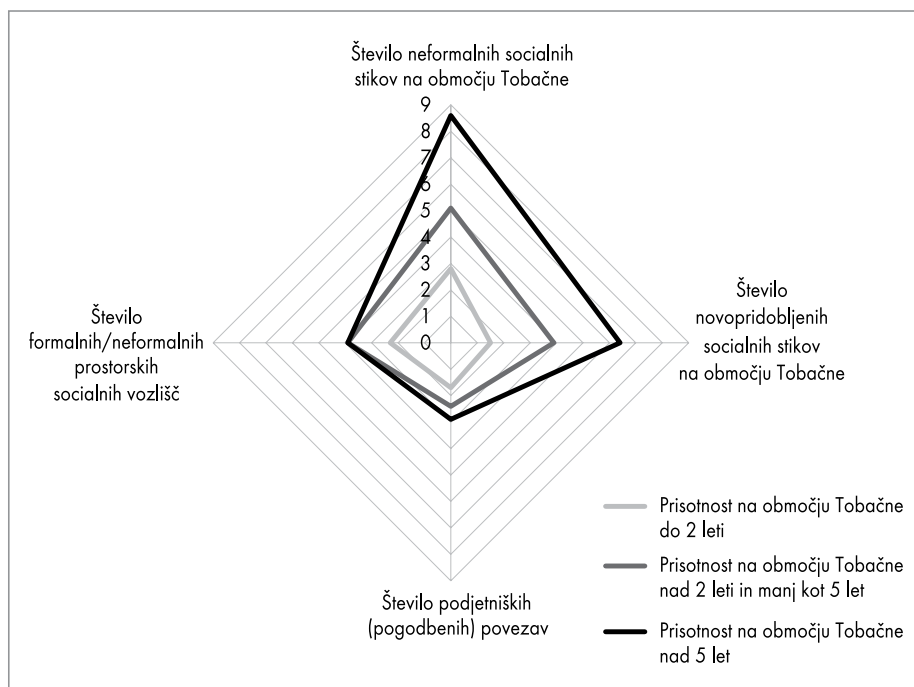
Slika 2: Prikaz povprečnega obsega ter prepletanje jeder formalnega in neformalnega omrežja intervjuvancev Tobačne

Pri analizi socialnih omrežij je imela izjemno pomembno vlogo časovna komponenta, ki je določala, kako razvejeno je posameznikovo omrežje. Podatki so pokazali, da je število let, ki jih je intervjuvanec preživel na območju Tobačne, močno vplivalo na intenzivnost oz. globino omenjenih socialnih omrežij (slika 3). Večje število let na območju je pomenilo tudi večjo številčno in prostorsko razvejanost posameznikovega neformalnega in formalnega omrežja na območju Tobačne. Ne le da so v povprečju intervjuvanci z večjim številom let navajali tudi večje število jedrnih stikov, navajali so tudi večje število prostorov oz. socialnih vozlišč za formalna in neformalna druženja na območju Tobačne. Intervjuvanec, ki na območju Tobačne deluje že vrsto let, je na primer navedel, da »delovni prostori prijateljev na Tobačni sicer predstavljajo najboljša zatočišča, vendar so restavracije, kavni avtomati in bari na območju nepogrešljivi, da začutiš utrip na območju«, medtem ko je uporabnik Tobačne s kratkim stažem na območju povedal: »/N/e poznam veliko ljudi tukaj, razen restavracije za kosilo, se bolj držim v pisarni in ne hodim veliko ven med delovnim časom.« Nadalje je povezava socialnih omrežij s časovno spremenljivko pokazala, da je število let prisotnosti posameznika na območju Tobačne vplivalo na pridobivanje novih formalnih socialnih stikov na območju Tobačne, ki so se realizirali v različnih oblikah podjetniških (pogodbenih) sodelovanj. Intervjuvanci so sicer navajali, da so v obdobju delovanja na območju Tobačne v povprečju pridobili 3,5 novih stikov. Prav tako so ob nadaljnjih vprašanjih glede globine teh stikov navajali, da so jim ob različnih dogodkih pomoč v povprečju nudili trije jedrni stiki s seznama

ključnih oseb, ki so jih navedli, kar dodatno priča o moči socialnih omrežij, ki so se v obdobju prisotnosti na območju Tobačne stkala med njenimi uporabniki. Eden izmed intervjuvanih je tako med drugim navedel, da mu »pomagajo medsebojni pogovori (z drugimi uporabniki Tobačne [op. p.]) pri reševanju osebnih težav«, drugi intervjuvanec je omenil, da »so mu (drugi uporabniki Tobačne [op. p.]) pomagali pri vselitvi v prostore«, medtem ko tretji intervjuvanec navaja, da »je sosed že večkrat priskočil na pomoč za vrsto malih stvari, kot je urejanje kablov, fotografiranje artiklov ali kaj podobnega«.

Slika 3: Razvejanost različnih oblik socialnih omrežij in prostorskih socialnih vozlišč glede na število let prisotnosti na območju Tobačne

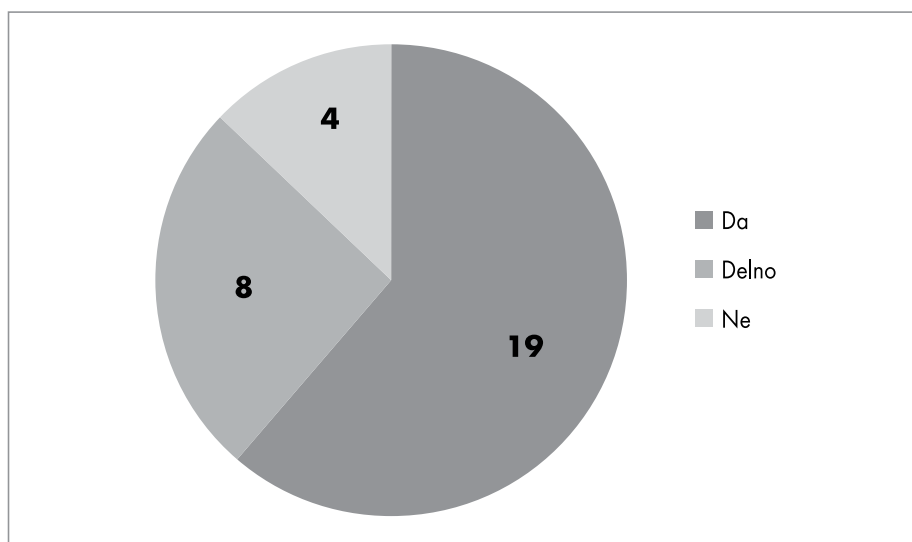
Močno prisotnost socialnih omrežij na območju Tobačne dopolnjujejo tudi podatki, ki smo jih pridobili prek drugih vprašanj v polstrukturiranih intervjujih. Na vprašanje »Ali se počutite kot del skupnosti uporabnikov Tobačne?« je pritrtilno odgovorila večina intervjuvancev, približno ena tretjina je potrdila, da se delno počuti kot del skupnosti, le nekaj intervjuvancev pa je zanimalo kakršnokoli skupnostno povezanost na območju Tobačne (slika 4). Ob nadaljnjem vprašanju »Ali nam lahko opišete primer/situacijo, kjer ste začutili skupnostno povezanost med uporabniki Tobačne?« so intervjuvanci na primer navajali naslednje odgovore:

/S/kupaj smo posadili tulipane pred Tobačno in s tem smo izrazili neko pripadnost skupnosti Tobačne.

Jane's walk po Tobačni je čudovit primer, ali pa ko se srečamo na hodniku ob skodelici kave in si delimo mnenja o vsem.

Ponoči je zelo čudno na hodnikih, tema je, in drugi uporabniki na hodnikih mi dajejo občutek varnosti. Vem, da lahko potrkam na marsikatera vrata, če bi rabila pomoč. To je zelo pomembno.

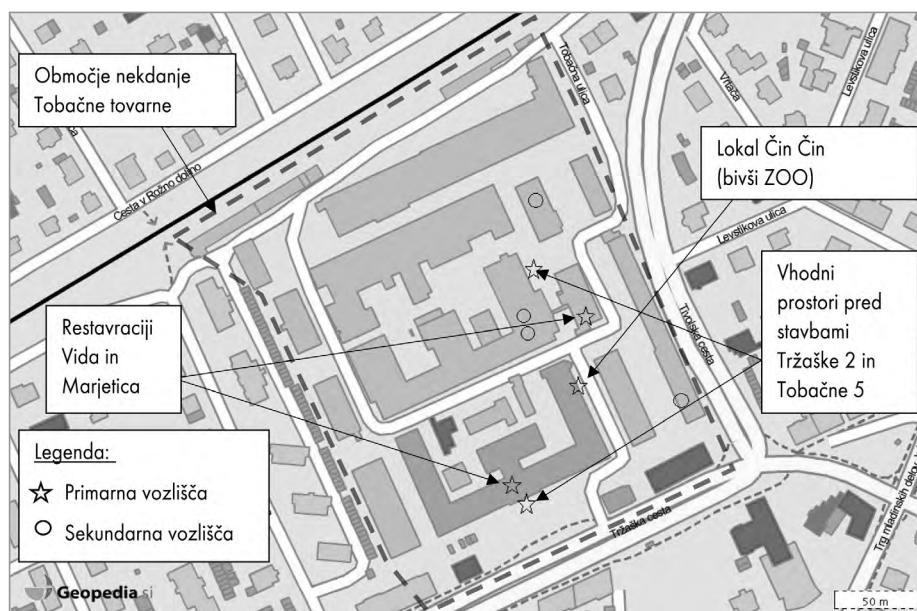
Slika 4: Ali se počutite kot del skupnosti uporabnikov Tobačne? (število intervjuvancev)

Prek navedenih podatkov, ob katerih so bila intervjuvancem postavljena še dodatna vprašanja, je bilo mogoče pojasniti, kako oni razumejo skupnostno povezanost in kakšen je prostorski obseg navedene skupnosti Tobačna. Intervjuvanci, ki so odgovorili, da se »delno« počutijo kot del skupnosti Tobačna, so pod skupnostno povezanostjo razumeli zlasti dobre sosedske odnose in dobre povezave s tehničnim osebjem v stavbah. Ob tem so navajali, da gre za prostorsko zamejeno skupnost, razumljeno kot nadstropje, hodnik, terasa, delovni prostor ipd. Nasprotno so intervjuvanci, ki so odgovorili, da se čutijo del skupnosti Tobačna, pod pripadnostjo skupnosti razumeli celotne stavbe z večjim številom podjetij ali pa kar celotno območje Tobačne. Pod pojmom skupnostna povezanost pa je omenjena skupina intervjuvancev razumela zlasti samoniklo »dogodkovnost« oz. dogodke v organizaciji uporabnikov območja Tobačne, ki privabljajo večje število ljudi, ki delajo na območju. Med štirimi najpogosteje

omenjenimi dogodki so bili Jane's walk⁵ po Tobačni, odprti ateljeji Tobačne,⁶ vsakoletni skupnostni piknik in zasebne zabave podjetij Tobačne, na katere so pogosto povabljene tudi posamezne skupine drugih uporabnikov na območju. Podatke o socialnih omrežjih smo skušali še bolj natančno kombinirati s prostorsko komponento in pri tem pridobiti vzorec družbenega kartiranja območja Tobačne. Ob tem smo intervjuvance prosili, naj navedejo najpogostejše prostore neformalnih srečevanj oz. utrjevanja jedrnih socialnih stikov (slika 5).

Slika 5: Zemljevid primarnih in sekundarnih socialnih vozlišč na območju Tobačne

Priprava zemljevida: avtorja, 2019.

Vir geodetskih podatkov: Geopedia, Geodetska uprava Republike Slovenije, 2013.

5. Jane's walk so vodeni sprehodi po mestnih četrtih, ki ozaveščajo o pomenu pešačenja po vsakdanjih opravkih in poudarjajo učinke, ki jih ima tovrstna aktivnost na delovanje javnega prostora: »Namenjeni so povezovanju prebivalcev s sosedi in sosesko in spodbujanju pripadnosti območju bivanja. Obenem sprehodi odpirajo priložnost za pogovor o težavah, s katerimi se stanovalci dnevno soočajo, ter omogočajo oblikovanje pobud, kako soseske narediti privlačnejše in prijetnejše za življenje« (Ipop 2011).
6. Projekt Odprti ateljeji v Stari Tobačni tovarni organizirajo umetniki in oblikovalci, ki že več let ustvarjajo v prostorih nekdanje Tobačne tovarne v Ljubljani. Namen projekta je predstaviti umetniško in kreativno produkcijo Stare Tobačne tovarne širši javnosti (za več glej Odprti ateljeji v Stari Tobačni 2018, 2019).

Prostore smo glede na pogostost odgovorov intervjuvancev razvrstili v dve kategoriji. V prvo kategorijo smo uvrstili primarne prostore (na sliki 5 označene z zvezdami), ki predstavljajo ključne vozliščne točke socialnih omrežij in so jih intervjuvanci najpogosteje omenjali. V drugo kategorijo smo uvrstili sekundarne prostore (na sliki 5 označene s krogi), ki so jih intervjuvanci od časa do časa omenjali, vendar bistveno manj pogosto, ali pa so jih omenili potem, ko so že navedli nekaj primerov primarnih prostorov. Intervjuvanci so tako na primer navajali:

Poleti se srečujemo pred vhodom, na stopnicah ...

/N/a hodniku vedno koga srečaš za kavo, no, tudi v toaletnih prostorih ...

Po navadi v svojih prostorih, ta distinkcija med delom in druženjem – je niti ni mnogokrat. Veliko dejavnosti so hkrati hobiji in donosne dejavnosti.

Pogosto gre za način življenja ...

Najpogosteje se srečamo na kosilu, v Marjetici ali pa pri Vidi, potem pa kava v Čin Činu ...

Med primarna socialna vozlišča na Tobačni, kjer poteka največ izmenjav socialnih stikov, druženja in podobnih skupnostih aktivnosti, spadajo prostori restavracij Vida in Marjetica, lokal Čin Čin (bivši lokal ZOO) in vhodni prostori pred/med stavbami. Med sekundarnimi prostori pa so omenjeni še kreativni center Poligon, prostori šole za zagonska podjetja Hekovnik in kulturni prostori Cirkulacije 2 ter vrsta manjših zasebnih prostorov, ki jih zaradi razpršenosti nismo mogli uvrstiti na zemljevid območja. Podobno razporeditev primarnih in sekundarnih vozlišč so intervjuvanci navajali tudi ob vprašanju skupnostne povezanosti Tobačne, kjer so med ključnimi prostori, v katerih se odvijajo skupnostni dogodki, navajali prostore obeh restavracij, lokala, medstavbnih prostorov, vhodnih prostorov in nekaterih zasebnih prostorov na območju.

4 Razprava

Analiza intervjujev, izvedenih v Tobačni, kaže na obstoj močnih socialnih omrežij, ki so se v obdobju po zaprtju Tobačne tovarne Ljubljana postopoma oblikovala na omenjenem območju. Pri tem je glede na analizirane podatke prišlo do vzpostavitve močnih formalnih in neformalnih omrežij, ki so predpogoj za formiranje nekaterih ekonomskih dejavnosti. V primeru kreativnih dejavnosti namreč vrsta teorij, analiz in raziskav (glej npr. Jacobs 1969; Howkins 2001; Florida 2002, 2005; Bell, Jayne 2004; Fleming 2011) opozarja na izjemen pomen soobstoja obeh vrst (formalnih in neformalnih) omrežij, odsotnost enega izmed njiju pa pomeni veliko oviro oz. v veliki meri omejuje rast kreativnega

ekosistema, ki je podlaga za inovacije, razvoj družbeno-ekonomskih dejavnosti in nadaljnje, dolgoročnejše grozdenje podjetij na širšem območju Ljubljane. Samo lokalno okolje, ki omogoča mešanje različnih vrst omrežij ter tolerira visoko heterogenost ob prepletanju dela, prostega časa in družabnega življenja, spodbuja ustvarjalnost, ki je značilna za kreativne četrti, in grozdenje podjetij, od katerih ima koristi širše urbano območje (Porter 1990; Scott 2010).

Formalna, še posebej pa neformalna socialna omrežja so v tem pogledu ključni kanali izmenjave oz. »stalnega kroženja informacij« (van Heur 2009: 1542), ki omogoča grozdenje in medsebojno dopolnjevanje ekonomskih dejavnosti. Pomen soobstoja obeh vrst omrežij obenem opozarja na partikularnost in določeno senzibilnost lokalnega okolja, kjer se je skozi določeno časovno obdobje izoblikovalo primerno ravnotežje med različnimi dejavnostmi in uporabniki, ki sospodbujajo kreativne ekonomije. Pri tem velja opozoriti zlasti na časovno komponento tega procesa, saj analizirani podatki kažejo, da se socialna omrežja na nekem območju izoblikujejo skozi daljša (večletna) časovna obdobja. Gre torej za počasen proces, ki je soodvisen tudi od vrste drugih faktorjev, ki so pogosto omenjeni v raziskavah o razvoju kreativnih ekonomij ter poleg primernih fizičnih prostorov in finančnih spodbud vključujejo tudi primernost »miljeja« (kulture, sistema vrednot, kohezije, tolerance, raznolikosti), ki se izoblikuje na nekem območju (Zukin 1998, 2009; Pareja - Eastway in dr. 2009; Kozina 2019; Poljak - Istenič 2019).

Podatki v naši raziskavi se skladajo s koncepti in dognanji, ki so bili podani v okviru tujih raziskav in ki navajajo, da je akumulacija socialnih vezi teritorialno vezana na določena ustvarjalna okolja (ekosisteme), ki se formirajo skozi daljša časovna obdobja. Pri tem naši podatki razkrivajo ustroj kompleksne prepletenosti formalnih in neformalnih omrežij, ki so vezana na določene prostore in vozlišča, ki skozi daljša časovna obdobja podpirajo in spodbujajo oblikovanje novih stikov in omrežij. Navedena razmerja med različnimi vrstami omrežij in specifičnim prostorskim kontekstom sugerira tudi na njihovo težjo prenosljivost oz. neprenosljivost v drugačna, manj senzibilna okolja z drugačnim družbeno-ekonomskim ustrojem, ki ne ponuja enakega prepleta funkcij, servisov, uporabnikov, prostorov druženja in skupnostnih vozlišč. Spremembe razmerij med navedenimi elementi, ki se pogosto zgodijo ob procesih intenzivne preнове ali popolne spremembe funkcionalnosti območij, sugerirajo, da utegne Ljubljana ob potencialnih radikalnih procesih preнове območja Tobačne izgubiti enega izmed pomembnih kreativnih ekosistemov v mestu, kar ima lahko pomembne dolgotrajne posledice za nadaljnji razvoj določenih oblik kreativnih ekonomij. Ob spremembi prostorov oz. prenovi prostorov za drugačne vrste uporabnikov območja namreč lahko Tobačna izgubi tudi vrste kreativnih socialnih omrežij, ki

predstavljajo določeno obliko prostorskokontekstualno vezanih in neprenosljivih nesnovnih vrednosti.

Socialna omrežja Tobačne torej v tem pogledu pomenijo obliko »institucionaliziranega kulturnega kapitala« (Bourdieu 1986: 248–250), ki je analogija socialnega kapitala in ga lahko opišemo kot obliko socializacije, ki oblikuje tako posameznike kot skupine in njegove življenjske stile. Medtem ko je fizične prostore in vizualne značilnosti do določene mere možno ponovno oblikovati, posnemati in poustvarjati na drugih lokacijah, pa ustroja, pomenov in razumevanja odnosov med posameznimi akterji, ki delujejo na območju Tobačne, ni možno prenašati brez redukcije določenih elementov, ki so vezani prav na specifičnost prostorskega konteksta, ki je vezan na območje Tobačne. Institucionaliziran kulturni kapital, ki je povezan s socialnimi omrežji Tobačne, je torej del »habitusa« oz. družbeno-prostorskega konteksta, v katerega je položen posameznik in ki sooblikuje njegov značaj in način razmišljanja. Lefebvre (1974: 39) v tem kontekstu uporablja podobno analogijo, ko poudarja, da »proizvodnja prostora« dejansko vključuje edinstvene »prostorske prakse, reprezentacije prostora in prostore reprezentacije« (ibid.) ter druge kolektivne izkušnje prostora, ki sčasoma ustvarijo nov kraj, ki se izogiba preprostim definicijam prenosljivega blaga z dodatno vrednostjo.

5 Zaključek

Pomen socialnih omrežij pri revitalizaciji množice nekdanjih industrijskih območij je v kontekstu Slovenije še vedno razmeroma podcenjena tema. Kljub obstoju literature in raziskav s tega področja se podcenjenost teme kaže v nesistematičnem pristopu k socialnim omrežjem v zakonodajnih osnovah oz. med procesi prostorskega načrtovanja, ki ne predvidevajo bolj obsežne analize in vključevanja različnih družbeno-ekonomskih nematerialnih (nefizičnih) kompleksnosti, ki so povezane z deležniki na določenem območju, podvrženem intenzivnim spremembam. Članek je skušal v tem kontekstu predvsem osvetliti razsežnosti pomena socialnih omrežij v povezavi z območji kreativnih dejavnosti v Ljubljani.

Analiza podatkov je pokazala, da socialna omrežja pomembno vplivajo na oblikovanje družbeno-ekonomskih dejavnosti na območju Tobačne, ki predstavlja eno izmed osrednjih območij kreativnih dejavnosti v Sloveniji in kot tako svojevrsten ekosistem, ki ga je, potem ko se ga ukine, težko prenašati ali obnoviti v kratkih časovnih obdobjih. Podatki so namreč pokazali, da število stikov oz. globina in intenzivnost socialnih omrežij zaposlenih v kreativnih dejavnostih na območju Tobačne narašča vzporedno s številom let prisotnosti na območju,

kjer so se v desetletjih akumulirale določene oblike formalnih ter pomembnejših neformalnih delovanj in sodelovanj, ki presega preproste definicije poslovno-ekonomskih dejavnosti v prostoru. Ob tem so se na območju Tobačne skozi čas razvila določena socialna vozlišča in središča (ang. *hubs*), ki delujejo kot platforma za družbene aktivnosti, pretok in izmenjavo informacij ter so podlaga za nadaljnje vključevanje deležnikov na omenjenem območju.

Socialna vozlišča Tobačne in deležniki Tobačne s svojimi kompleksnimi socialnimi omrežji presega vlogo začasnih premostitvenih akterjev z »omejenim rokom uporabe«, kjer naj ukinitve njihove vloge ne bi puščala pomembnejših posledic na delovanje mesta. Množica raziskav s področja kreativnih ekonomij namreč opozarja prav na krhkost in problematičnost ponovnega vzpostavljanja ustreznih odnosov med ekonomskimi akterji, uporabniki, družbenimi dejavnostmi in neformalnimi aktivnostmi, ko se ravnotežja med njimi enkrat porušijo. Kreativni ekosistem Tobačne s tega vidika predstavlja izjemno pomembno vstopno točko za določene oblike akterjev in ekonomskih dejavnosti, ki jih ne ponuja nobeno drugo območje v Ljubljani. Bližina mestnega središča Ljubljane, ponudba cenovno razmeroma dostopnih prostorov, bližina podobnih akterjev oz. izkazana identifikacijska skupnostna pripadnost ter možnosti za nadgradnjo obstoječega delovanja akterjev prek formalnih in neformalnih omrežij so dobra podlaga za specifične akterje, ki iščejo priložnosti v družbeno-ekonomskih dejavnostih. Prav heterogenost Tobačne, ki se je akumulirala v daljšem časovnem obdobju in poleg ekonomskih dejavnosti ponuja tudi kulturne, umetniške, zabavne in najrazličnejše druge vsebine, s tega vidika ponuja edinstven preplet dejavnosti, ki ga ne najdemo v drugih območjih kreativnih dejavnosti v mestu Ljubljana (npr. Tehnološki park Brdo, Poslovna cona Stegne, mestno središče Ljubljane itd.). V kontekstu Tobačne se zdi, da je splet okoliščin botroval nastanku posebnega območja družbeno-ekonomskih vozlišč, ki za uporabnike presega preproste »standardizirane instrumentalne prostorsosti« (Hočevar 2000: 140) in delujejo bolj po načelu »heterogene reflektivne krajevnosti« (ibid.), kjer se vrši večja stopnja vključenosti, razvoja relacij in sodelovanja uporabnikov.

Podrobnejša analiza omenjenih procesov ima pomembne vidike za nadaljnje debate o načinih in pristopih k prenovi različnih industrijskih območij. Namreč, ko gre za prenovu območij stanovanjskih sosesk ali javnih odprtih prostorov, je stroka enotnega mnenja, da morajo v njej sodelovati vsi pomembnejši deležniki od spodaj navzgor (glej npr. Andersen, Van Kempen 2003; Kos in dr. 2004; Černič in dr. 2005; Dekker 2007; Uršič 2005; Geidne in dr. 2012, itd.), medtem ko se pri prenovi nekdanjih industrijskih območij mnenja bolj razlikujejo. Percepcije obsega in pravic poseganja različnih deležnikov v prenovu so zaradi drugačnih lastniških razmerij in zgodovine nekdanjih industrijskih območij z vidika

različnih strok bistveno bolj pestre, situacije na terenu pa prav zaradi mešanja različnih začasnih funkcij in vloge uporabnikov teh prostorov kompleksnejše. Prav zaradi neenotnosti strokovnjakov glede uporabnosti in potrebnosti ohranjanja obsega socialnih omrežij na območjih, ki utegnejo doživeti hitro in intenzivno prenavo, je pomembno, da z različnih perspektiv čim bolj natančno preučimo in razdelamo razmerja med ključnimi akterji v procesu, saj utegnemo v nasprotnem primeru izgubiti oz. uničiti pomemben del resursov v obliki socialnega kapitala, ki predstavlja osnovni gradnik katerihkoli območij kreativnih urbanih ekonomij v Ljubljani.

Zahvala

Članek je nastal kot del projekta UEL – Urban Education Live. Projekt je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS, naslov projekta: UEL, Urbano izobraževanje v živo; šifra: H5-8286) in EU kot del skupne programske pobude Urbana Evropa, ERA-NET Cofund Pametne prihodnosti mest (ENSUF), Project no. 693443.

SUMMARY

With the transition to a new political and economic system, significant transformation of spatial planning has occurred in Slovenia. This resulted in the formation of non-consolidated institutional structures and competitive urban policies, which were supposed to stimulate rapid economic development. Simultaneously with economic development some major deficiencies in the coordination of spatial development have emerged. In larger Slovenian cities, due to various reasons (restructuring of the economy, introduce of new ownership conditions, denationalization, etc.), a great number of obsolete abandoned industrial urban area sprung up. The transformation of such sites involved different types of users, ranging from formal users (official tenants) to informal (squatter) forms of use. The majority of users were perceived by the owners or urban managers as a transient form of space use. In this regard the users have been assigned a 'temporary role' while the bases for intensive physical renovation and long-term commodification of these premises were still in preparation. Despite this initially temporary role, the locations of deprived industrial areas developed interesting services or programs that exceed their temporality and became an important addition to the socio-economic functions of cities. The article in this regard addresses the issue of temporary use of former industrial sites, which include the beneficial development of complex social networks, which support unique functions and programs not present in other urban areas.

Past analyses of former industrial sites in Slovenian cities have focused mainly on the physical changes and direct economic effects of renewal of brownfields, while much less attention has been paid to the analysis and importance of social networks that have in the meantime developed on the locations. In our research we tried to analyse some of these missing elements and present how social networks affect spatial development of an area, and vice versa. The article is an attempt to 'evaluate' the importance of social networks for the development of economic and especially creative activities in cities. In doing so, the article emphasizes the great importance and need to maintain social networks as a prerequisite for the establishment and development of creative activities in former industrial areas undergoing physical renewal. Emphasizing the development of creative industries is a common mantra of urban economic policies that seek to diversify the local economic base and replace jobs lost through the restructuring of the traditional industrial and service sectors. To implement these programs they often resort to locations of former traditional industrial and service areas. At this point it is important to mention that the application of creative urban development policies often results in a lack of adequate attention and insufficient integration of 'soft' social elements that have in the meantime accumulated in the selected areas.

The article aims to show the inseparability of the processes of social network development and economic (creative) activities on the basis of data accumulated within the project „Urban Live Education“ (UEL 2019). The key purpose of the article is therefore to highlight the extreme importance of social networks in the context of renewal of brownfields and especially in the case of the former Tobacco Factory in Ljubljana. It is an attempt to point to existing urban development patterns that all too often perceive social elements in brownfields as a relatively insignificant part of local economies and an acceptable part of potential collateral damage during the renewal processes. To analyse the case of Tobacco factory we relied on the social mapping research model, which is understood as a way of identifying and linking social interactions with particular user's spaces. The application of social mapping helped to reflect, increase awareness of specific socio-spatial contexts where potential conflicts, negotiations, misunderstandings, power and responsibility relationships arise.

The results of the analysis indicate to the existence of strong social networks that gradually formed in the period after the closure of production line in the Tobacco factory. According to the analysed data, strong formal and informal networks were established and represented a prerequisite for the formation of certain economic activities. In the case of creative activities, a series of researchers (see for example Jacobs 1969; Howkins 2001; Florida 2002, 2005; Bell, Jayne 2004; Fleming 2011) point to the extreme importance of the coexistence

of both (formal and informal) networks, while the absence of either one of them represents a great obstacle i.e. greatly limits the growth of the creative ecosystem. The current presence of social networks on the location of Tobačna is the cornerstone of innovation and basis for further, longer-term clustering of businesses in the wider Ljubljana area. Only a local environment that blends different types of networks and tolerates high heterogeneity while combining work, leisure and social life fosters creativity that is characteristic for creative neighbourhoods and clusters of businesses that benefit the wider urban area.

Literatura

- Auge, Marc (1999): *Novi svetovi. V Mesto morfoze*. Ljubljana: Založba *cf.
- Andersen, Hans Thor, in Van Kempen, Ronald (ur.) (2003): *European Urban Governance in Fragmented Societies*. Burlington: Ashgate.
- Bianchini, Franco (1999): *Cultural Planning for Urban Sustainability*. V L. Nyström (ur.): *City and Culture: Cultural Processes and Urban Sustainability*: 34–51. Kalmar: The Swedish Urban Environment Council.
- Bourdieu, Pierre (1986): *The Forms of Capital*. V G. J. Richardson (ur.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*: 241–258. New York, Greenwood Press.
- Bauman, Zygmund (2001): *Community. Seeking safety in an insecure world*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk society*. London: Sage publications.
- Bell, David, in Jayne, Marc (2004): *City of quarters: urban villages in the contemporary city*. London: Ashgate.
- Boessen, Adam, Hipp, John, Butts, Carter, Nagle, Nicholas, Smith, Emily (2018): *The built environment, spatial scale, and social networks: Do land uses matter for personal network structure?* *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science*, 45 (3): 400–416.
- Burt, Ronald (2001): *Structural Holes versus Network Closure as Social Capital*. V N. Lin, S. K. Cook, S. R. Burt (ur.): *Social Capital: theory and research*. New York, Hawthorne: Aldine de Gruyter.
- Castells, Manuel (1996): *The Rise of the Network Society (The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. 1)*. Malden, MA: Blackwell Publishers, Inc.
- Chase, John, Crawford, Margaret, in John Kalinski (1999): *Everyday urbanism*. New York: Monacelli Press.
- Christens, Brian (2012): *Targeting empowerment in community development: a community psychology approach to enhancing local power and well-being*. *Community development journal*, advance access, 47 (4): 538–554.
- Černič Mali, Barbara, Sendi, Richard, Boškič, Ružica, in Goršič, Nina (2005): *Large Housing Estates in Ljubljana and Koper, Slovenia. Opinions of Residents on Recent Developments*, Utrecht: Urban and Regional research centre Utrecht.

- DCMS – Department for Culture, Media and Sport (2001): Department for Culture, Media and Sport. Dostopno prek: <http://www.culture.gov.uk/index.aspx> (12. 9. 2012).
- Dekker, Karien, in Filipovič, Maša (2008): The influence of physical measures on social cohesion in large housing estates: Case studies in the Netherlands and Slovenia compared. Ljubljana: Second Restate edited volume.
- Dekker, Karien (2007): Social capital, neighbourhood attachment and participation in distressed urban areas. *Housing Studies*, 22 (3): 359–383.
- Dekker, Karien, in Filipovič Hrast, Maša (2009): Effects of physical measures on social cohesion: case studies in the Netherlands and Slovenia. V R. Rowlands, S. Musterd, R. Van Kempen (ur.): *Mass housing in Europe: multiple faces of development, change and response*: 157–188. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Filipović, Maša (2007): Prostorska determiniranost omrežij starejših in vloga sosedov v časovni perspektivi. *Teorija in praksa*, 44 (1–2): 298–316.
- Filipovič Hrast, Maša (2016): Opolnomočenje posameznikov na ravni soseške: analiza stališč, znanja in delovanja. *Teorija in praksa*, 53 (2): 469–487.
- Fleming, Tom (2011): Ponovna ocena kreativne ekonomije: obeti za mesta in regije? Prispevek na konferenci. Dostopno prek: <http://vimeo.com/25654370> (23. 8. 2011).
- Florida, Richard (2002): *The rise of the creative class*. New York: Basic Books.
- Florida, Richard (2005): *Cities and the Creative Class*. New York, Abingdon, Routledge.
- Forrest, Ray, in Kearns, Ade (2001): Social cohesion, social capital and the neighbourhood. *Urban Studies*, 38 (12): 2125–2143.
- Geidne, Jonny, Fröding, Karin, Montin, Stig, in Eriksson, Charli (2012): Implementation Structure and Participation at Neighbourhood Level-A Multiple Case Study of Neighbourhood Development in Sweden. *Systemic Practice and Action Research*, 25 (4): 305–322.
- Geopedia (2013): Geodetska uprava Republike Slovenije. Dostopno prek: http://www.geopedia.si/lite.jsp?params=T105_F753:157_x589175.125_y169325.125_s16_b4&locale=s#T105_x461124.4031829834_y100575.53721618652_s18_b4 (3. 11. 2019).
- Genz, Carolin, Lucas, Diana (2017): Decoding mapping as practice: an interdisciplinary approach in architecture and urban anthropology. *Urban Transcripts Journal*, 1 (4). Dostopno prek: <http://journal.urbantranscripts.org/article/decoding-mapping-practice-interdisciplinary-approach-architecture-urban-anthropology-carolin-genz-diana-lucas-drogan/> (5. 11. 2019).
- Gibbons, Joseph, Nara, Atsushi, Appleyard, Bruce (2018): Exploring the imprint of social media networks on neighborhood community through the lens of gentrification. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science*, 45 (3): 470–488.
- Gottlieb, Paul (1994): Amenities as an economic development tool: is there enough evidence? *Economic development quarterly*, 8 (3). DOI: <https://doi.org/10.1177/089124249400800304>.

- Greverus, Ina-Maria (1994): Menschen und Räume. Vom interpretativen Umgang mit einem kulturökologischen Raumorientierungsmodell. V I. M. Greverus, J. Moser, B. Ploch, R. Römhild, H. Schilling, M. Schult (ur.): Kulturtexte. 20 Jahre Institut für Kulturanthropologie und Europäische Ethnologie: 87–111. Frankfurt am Main: Kulturtexte.
- Guest, Avery, in Wierzbicki, Susan (1999): Social ties at the neighbourhood level. Two decades of GSS evidence. *Urban affairs review*, 35 (1): 92–111.
- Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity – An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, David (1996): *Justice, Nature and the geography of difference*. Oxford, Malden, Carlton: Blackwell publishing.
- Harvey, David (2000): *Spaces of hope*. Berkeley: University of California Press.
- Henning, Cecelia, in Lieberg, Mats (1996): Strong or weak ties? Neighbourhood networks in a new perspective. *Scandinavian Housing and planning research*, 13: 3–26.
- Hesmondhalgh, David (2002): *The Cultural Industries*. London: Sage.
- Hočevar, Marjan (2000): *Novi urbani trendi; Prizorišča v mestih – omrežja med mesti*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Howkins, John (2001): *The Creative Economy: How People Make Money From Ideas*. Allen Lane: Penguin.
- IER (2012): *Creative industries in Ljubljana urban region*. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja.
- Iglič, Hajdeja (2001): Socialni kapital, socialna omrežja in politično vedenje: empirična študija. *Družboslovne razprave*, 17 (37/38): 167–190.
- Ipop (2011): *Potentials of creative urban regeneration – spatial distribution of creative industries in Ljubljana Urban Region*. ERDF, RRA-LUR, Ljubljana. Ljubljana: Inštitut za politike prostora.
- Ipop (2011): *Urbani sprehodi Jane's Walk*. Dostopno prek: <https://ipop.si/urbani-sprehodi-janes-walk/> (15. 6. 2019).
- Jacobs, Jane (1969): *The Economy of Cities*. London: Jonathan Cape.
- Kearns, Ade in Ray Forrest (2000): Social cohesion and multilevel urban governance. *Urban Studies*, 37 (5–6): 995–1017.
- Kim, Jung, in, Uršič, Matjaž (2019): Besieged citizenship: the social construction of inequality in Gangnam district, Seoul. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja*, 56 (1): 74–97.
- Kos, Drago (1998): *Usklajevanje prostorskih vidikov v razvojnih strategijah vladnih resorjev*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede, Center za prostorsko sociologijo, Urbanistični inštitut Republike Slovenije.
- Kos, Drago (2002): *Praktična sociologija za načrtovalce in urejevalce prostora*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kos, Drago, Trček, Franc, Uršič, Matjaž, in Hočevar, Marjan (2004): *Prenova stanovanjskih sosesk v Ljubljani – Savsko naselje: sociološka anketna raziskava: poročilo raziskovalnega projekta*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, FDV, Inštitut za družbene vede, Center za prostorsko sociologijo: Urbanistični inštitut.

- Kozina, Jani, in Clifton, Nick (2019): City-region or urban-rural framework: what matters more in understanding the residential location of the creative class? *Acta geographica Slovenica*, 59 (1): 141–157, doi: 10.3986/AGS.5137.
- Koželj, Janez, in Ažman Momir, Lučka (1998): Degradirana urbana območja (Degraded Urban Areas). Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor, Urad RS za prostorsko planiranje.
- Landry, Charles, in Bianchini, Franco (1995): *The creative city*. London: Demos.
- Landry, Charles (2000): *The creative city: a toolkit for urban innovators*. London: Earthscan.
- Lefebvre, Henri (1974): *The production of space*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Lin, Nan (2005): A network theory of social capital. V D. Castiglione (ur.): *Handbook on social capital: 50–69*. Oxford: Oxford university press.
- Lindner, Christoph (2007): *Urban Space and Cityscapes – Perspectives from Modern and Contemporary Culture*. London: Routledge.
- Loughran, Kevin (2003): *The idea of community, social policy and self*. Belfast: AJP Publications.
- Nyseth, Torill (2012): Fluid Planning – A Meaningless Concept or a Rational Response to Uncertainty in Urban Planning? V J. Burian (ur.): *Advances in Spatial Planning: 27–46*. Rijeka, Shanghai: InTech. DOI: 10.5772/35098.
- Odpri ateljeji v stari Tobačni (2018): Odpri ateljeji v stari Tobačni. Dostopno prek: <https://mgml.si/sl/center-tobacna/novice/483/odprti-ateljeji-v-stari-tobacni/> (17. 6. 2019).
- Odpri ateljeji v stari Tobačni (2018): Odpri ateljeji v stari Tobačni. Dostopno prek: <https://www.facebook.com/odprtiateljejitobacna/> (18. 6. 2019).
- Olsson, Krister (1999): Cultural Built Heritage as a Strategy. V: L. Nystrom in C. Fudge (ur.): *City and Culture – Cultural Processes and Urban Sustainability: 430–444*. Kalmar: Lenanders Tryckeri, The Swedish Urban Environment Council.
- Pahl, Ray (1977): Managers, technical experts and the state. V M. Harloe (ur.): *Captive cities: studies in the political economy of cities and regions: 49–60*. London, New York: Wiley.
- Pahl, Ray (1991): The search for social cohesion: From Durkheim to European commission. *European Journal of sociology*, 32: 345–360
- Pareja - Eastaway, Montserrat (2009): *Approaching the Barcelona Metropolitan Region – The Views of High-Skilled Employees, Managers and Transnational Migrants*. ACRE Report 8. 2. Amsterdam: AMIDSt.
- Perrons, Diane (2004): Understanding social and spatial divisions in the new economy: New media clusters and the digital divide. *Economic geography*, 80 (1): 45–61.
- Ploch, Beatrice (1994): Vom illustrativen Schaubild zur Methode. *Mental Maps und ihre Bedeutung für die Kulturanthropologie*. V: I. M. Greverus, J. Moser, B. Ploch S. (ur.): 113–134. Frankfurt am Main: Kulturtexte.
- Poljak Istenič, Saša (2019): Participatory urbanism: creative interventions for sustainable development. *Acta geographica Slovenica*, 59 (1): 127–140. DOI: 10.3986/AGS.5142.

- Porter, Michael (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. London: Collier Macmillan.
- Putnam, Robert (2000): *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, Robert (1995): Tuning in, tuning out: The strange disappearance of social capital in America. *Political science and politics*, 28 (4): 664–683.
- Rivas, Miguel (2011): From creative industries to the creative place refreshing the local development agenda in small and medium-sized towns. Dostopno prek: <http://www2.cetiq.t.senai.br/ead/redige/index.php/redige/article/view/112/170> (10. 9. 2015).
- Schulz, Amy, Barbara Israel, Marc Zimmerman, in Barry Checkoway (1995): Empowerment as a multi-level construct: perceived control at the individual, organisational and community levels. *Health education reserach*, 10 (3): 309–327.
- Scott, Allen (2000): *The Cultural Economy of Cities*. London: Sage.
- Scott, Allen (2010): Cultural economy and the creative field of the city. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 92 (2): 115–130.
- Shaw, Shih-Lung, Tsou, Ming-Hsiang, Xinyue, Ye (2016): Human dynamics in the mobile and big data era. *International Journal of Geographical Information Science*, 30 (9): 1687–1693.
- Standardna klasifikacija dejavnosti (SKD) (2011): Standardna klasifikacija dejavnosti. Dostopno prek: <http://www.ajpes.si/Registri/Drugo/SKD> (5. 11. 2011).
- Smith, Neil (1996): *The new urban frontier: gentrification and the revanchist city*. London, New York: Routledge.
- Tobačna Ljubljana (2019): Tobačna Ljubljana. Imperial Brands PLC. Dostopno prek: <http://www.tobacna.si/en/> (10. 6. 2019).
- UEL (2019): Urban Education Live. Dostopno prek: <http://www.urbedu.live/> (10. 5. 2019).
- Uršič, Matjaž (2005): Spreminjanje bivalne kakovosti in stanovanjska mobilnost v Ljubljani: naraščanje socialne nestabilnosti v večjih stanovanjskih soseskah? = Changing the quality of living and housing (residential) mobility in Ljubljana: increase of social instability in larger housing estates? *Urbani izziv*, 16 (2): 156–163.
- Uršič, Matjaž (2016): Characteristics of spatial distribution of creative industries in Ljubljana and the Ljubljana region = Značilnosti prostorske porazdelitve kreativnih dejavnosti v Ljubljani in ljubljanski regiji. *Acta geographica Slovenica*, 56 (1): 75–99. Dostopno prek: <http://dx.doi.org/10.3986/AGS.745> (24. 7. 2019). DOI: 10.3986/AGS.745.
- Uršič, Matjaž (2016): Online news media and local stakeholders in the urban development process: the case of renovating the Bežigrad Stadium in Ljubljana. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja*, 53 (5): 1191–1212.
- Heur, Bass van (2009): The Clustering of Creative Networks: Between Myth and Reality. *Urban Studies*, 46 (8): 1531–1552.
- Verschueren, Jef (1995): The Pragmatic Return of Meaning. *Journal of Linguistic Anthropology*, 5 (2): 127–156.

- Zienkowski, Jan, Östman, Jan-Ola, in Verschueren, Jef (2011): *Discursive Pragmatics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins B.V.
- Zukin, Sharon (1998): Urban lifestyles: diversity and standardisation in spaces of consumption. *Urban Studies*, 35 (5/6): 825–839.
- Zukin, Sharon (2009): *Naked City – The Death and Life of Authentic Urban Places*. New York: Oxford University Press.
- Žaucer, Tadej, Peterlin, Marko, Uršič, Matjaž, Očkerl, Petra, in Marn, Tatjana (2012): *Kreativna urbana regeneracija*. Ljubljana: Ipop.
- Xinyue, Ye, Xingjian, Liu (2018): Integrating social networks and spatial analyses of the built environment. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science*, 45 (3): 395–399. DOI: 10.1177/2399808318772381.

Podatki o avtorjih

dr. Matjaž Uršič
izredni profesor, višji znanstveni sodelavec,
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani,
Telefon: 015805349
Elektronski naslov: matjaz.ursic@fdv.uni-lj.si

dr. Primož Medved
docent, Fakulteta za družbene vede,
Univerza v Ljubljani,
Telefon: 015805349
Elektronski naslov: primoz.medved@fdv.uni-lj.si

Sergej Flere, Tibor Rutar

THE SEGMENTATION OF THE YUGOSLAV COMMUNIST ELITE, 1943–1972

ABSTRACT

The communist elite of Yugoslavia established Yugoslavia anew during World War II. A federal communist arrangement was put in place, with the period shifting from an almost totalitarian regime towards an operationally consociational one. In this paper, we question the issue of the homogeneity and very existence of the Yugoslav ruling communist elite in the period 1943–1991. We focus on decision-making, discussions and purges by considering newly available archival sources. The article finds that while the elite was successful in taking power it was not long before the elite started to be ethnically segmented. The origins of this segmentation related to how resolution of the national question of the nations at issue was understood, in turn further driving the segmentation process. Overall, we argue that individual national elites were already established by 1972.

KEY WORDS: Yugoslav elite, communism; purges, Politburo, elite segmentation

Segmentacija jugoslovanske komunistične elite, 1943–1972

IZVLEČEK

Komunistična elita Jugoslavije je v času druge svetovne vojne znova ustanovila Jugoslavijo. Oblikovana je bila federativna komunistična ureditev, ki se je gibala od skoraj totalitarnega režima do skoraj operativne konsociacije. V tem članku analiziramo homogenost in sam obstoj jugoslovanske vladajoče komunistične elite v obdobju 1943–1991 na podlagi virov, ki so zdaj na voljo. Zlasti analiziramo odločanje, razprave in čistke. Čeprav je elita uspešno prevzela oblast, se je segmentacija elitne skupine pričela brez odlašanja. Viri segmentacije so se nanašali na nacionalno dojetje vprašanja zadevnih nacij, kar je vse bolj gnalo proces

segmentacije. Sklepamo, da so bile nacionalne elite oblikovane že leta 1972, ko je jugoslovanske elita prenehala obstajati kot enovita skupina.

KLJUČNE BESEDE: jugoslovanska elita, komunizem, čistke, politbiro, segmentacija elite

1 Introduction

One is on slippery grounds attempting the study of societal elites in a manner coinciding with the elementary meaning of the term. Classical thinkers, Pareto and Mosca, with daring analyses, remain cited today (see, for example, Dogan 2003; Burton and Higley 2001; Best 2012), although the formers' constructs were hardly based on empirical findings, but were primarily the product of their "sociological imagination". Hence, the troubles confronted at analysing the elite are illustrated by Giddens: "there can exist a 'governing class' without necessarily being a 'ruling class'; there can exist a 'power elite' without necessarily being either a 'ruling' or a 'governing class'" and he continues to list terms which do not coincide in depiction of power elites (1972: 348).

On the other hand, there was great consent on the nature of political elites in communist countries, particularly the former European ones. For example, Djilas (1957), Aron (1968), and Burton and Higley (2001), held very similar views and contended the structure is simple, imposed by political violence, closed, ruling in the name of an ideology, the ideology being disconnected with social reality. For example, Djilas held simply that the "new class" [elite] operated via decision making and appropriation on the basis of state ownership. "The ownership privilege of the new class manifests itself as an exclusive right, as – party monopoly, for the political bureaucracy to distribute the national income, to set wages, direct economic development, and dispose of nationalized and other property" (Djilas 1957: 44–45). Hence, the party elite would "own" the state.

Burton and Higley develop the idea of Djilas's "new class" [elite] speaking of ideocracy: "An ideocratic elite is a stable unrepresentative regime in which power is monopolised by a single party or movement, so that power exercises and transfers jockeying for position within the uppermost body rather than dominating some representative body" (2001: 188). Thus, Burton and Higley grant somewhat more elasticity in their comprehension of the ruling group than was put forward by Friedrich and Brzezinski (1956) in their famous piece at designating the "communist" and "totalitarian" dictatorship. The latter held it was a strictly hierarchical structure with a charismatic leader at the apex. With Burton and Higley, there is also no contention that the ideocratic elite would act in a perfect totalitarian rationality, making the state ever more totalitarian, but its operations

are about “jockeying”, i.e. manoeuvring and manipulating. As to the “doctrine” elites invoke, not only for the “ideocratic ones”, but in general, Burton and Higley hold a Paretian view: “Doctrinal unanimity is always more apparent than real” (2001: 186). They also do not propose an operative definition of a political elite's structure: “Political elites are somewhat elastic formations with unclear boundaries” (2001: 182). This complements the words of Mattei Dogan, another authoritative source on elites, who wrote: “Elite studies seem to be shut to a conceptual Tower of Babel, where scholars gamble with non-specified words” (Dogan 2003: 6).

When the stratification of (socialist) communist countries became the subject of detailed sociological investigation, it produced various patternings, all of which underscored the relevance of education as dimension of stratification and, to a lesser extent, the relevance of membership in the ruling party: for examples, Best (2012) does demonstrate the relevance of Party membership in the case of the German Democratic Republic in the 1980s, whereas Mitja Hafner-Fink studying Yugoslav social structure does not (1989), following Popović (Popović et al. 1977; see also Eyal and Townsley, 1995). The dimension of stratification studied by Yugoslav scholars at the time would not allow for the notion of an elite, a stratum far apart from the others, with power concentration. Relating to the Yugoslav communist elite, Higley and Pakulski held, furthermore, that it “took power in 1945” and belonged to the “strong unity” type of “ideological elites” (Higley and Pakulski 1995: 416). They also considered it a “national” elite, but in the article devoted to post-socialist transformations, they omit to analyze this transformation.

Other significant assertions on the existence of a Yugoslav communist elite are to be found with Higley and Pakulski, (1995: 416), Burton and Higley (2001: 185), Cotta (2018: 321) and others. For example, Higley, Hoffman-Lange, Moore and Kadushin wrote explicitly in 1991 of a “Yugoslav national elite” (1991: 43). Rusinow, in a well-known monograph on Yugoslavia, published in 1978, also wrote of the Yugoslav political “elite” in the singular no less than 58 times (Rusinow 1978). Denitch (1990) wrote of a “Yugoslav political elite” as late as in 1990, although he also had in mind elites in various other segments of social life and he would allow for republican variation of the political elite. In a study on Yugoslavia from 1972, the CIA also wrote of a “Yugoslav political elite” as hierarchically organised, without hesitation (Director of National Intelligence 1972: 5). Hence, there is an opulence of assertions on the existence of a single Yugoslav communist elite.

These assertions were not without any foundation. Loosely, one can say that in the period of 1945–1991 in Yugoslavia initially there was a single elite, which did not encompass everyone who lived off of politics, but mainly the top com-

munist party and government republic and federal functionaries. The elite was comprised of the ones who concentrated political power, although we would not limit it to the "apex" (possibly coinciding with the federal Party politburo) when describing it. In this paper we will be speaking of the political elite, knowing that other terms and concepts are also used, particularly nomenklatura, bureaucracy, estate, and upper class being the main ones. These terms involve differences in theoretical approaches, but mainly focus on the same or similar aggregates (see Eyal and Townsley 1995). It needs to be mentioned that no nomenklatura existed in Yugoslavia in the technical meaning of a list within which all key appointments were made. There were initiatives in this direction, particularly by Ranković in 1949, but such a single binding list was never established. There were lists both of key leaders in republics and provinces (for grantees to "rotate" among posts), particularly as of the 1970s, and there were partly successful attempts to draw lists of federal professionals from the republics and provinces to enforce republican-provincial control upon them (Burg 1983: 212–213; Flere and Klanjšek 2019: 264).

Although this is not decisive for our argument, we may hypothesize the political elite was, around 1962, a relatively small one, numbering between one and two thousand people, containing federal party grantees (members of executive bodies), federal and republic government members, major deputy federal ministers, some generals, a few top security officials. At the time the economic and cultural elite did not form part of the political one. This is much less than the 9.000 Ranković, Tito's deputy proposed to be entered on a nomenklatura list in 1949 (January 1949 Central Committee CPY Third Session, Petranović, Končar and Radović 1985: 214–219), which, however was never adopted. By way of description, we may note there were always women represented in the elite, but male domination was heavy during the entire period. Most elite members were socialized within the CPY and although they were becoming more educated with time, the Yugoslav political elite was never truly intellectualized, although there was an attempt in the late 1960s.¹ The Yugoslav political elite was never easy to study sociologically. We note that Denitch, Barton and Kadushin, studying the entire spectrum of "opinion making" elites in Yugoslavia, were not able to reach the very highest political leaders and that social change makes it "difficult" to designate the elite (1973: 6).

1. The attempt was launched by Tito himself (probably in the hope that more educated leaders would be less nationalistic), bringing to the political scene social scientists like Miroslav Pečujlić, Slavko Miloslavleski and Stipe Šuvar. Stane Dolanc was also launched at the time as "from the University of Ljubljana scholars". Tito would retract this attempt at intellectualization, with dire consequences for some.

In this paper the focus will be on the composition of the Yugoslav power elite, restricting ourselves to one important aspect which is frequently overlooked by quantitative studies: did Tito's Yugoslavia comprise a single political elite or *whether the elite broke down according to nationhoods and republics (provinces), and if so, when did the segmentation occur*. Hence, we will observe some important actions on the part of this group(s) and touch on the issue with which other elite group(s) the political elite(s) corresponded. More specifically, we shall be recounting and narrating two important historical processes which were involved in the making or breaking of the singular elite: (1) purges and oustings, and (2) the 1962 politburo session. Our narrative is based on newly available archival evidence.

Our point of departure will be the contention on the existence of a single Yugoslav political elite, which was found among the authors quoted above, to which others could be added. Some critical points in time indicating the elite's homogeneity or its absence will be presented. The conceptual issues of elites, political elites, power elites, elite segments will remain outside the focus of this article and we will focus solely on the process of Yugoslav communist political elite. The study of the Yugoslav elite(s) from communist times presents a particularly interesting case, albeit unclarified, as it was considered to have been a strong, solid one in the post-World War II period, as acknowledged for example by Higley and Pakulski (1995), while later studies of post-socialist (elite) transition either skip the case (Higley and Pakulski 1995; Linz and Stepan 1996), or speak of one republic transition as if it had been an exclusively internal transformation (Iglič and Rus 2000; Sekulić and Šporer 2000; Lazić 2000; Adam and Tomšič 2002). They do not address the issue of how many elites managed to evolve out of a single supposed entity. Did the segmentation come about as a collateral consequence of the state's dissolution or was it vice versa? The paper addresses this gap in the literature as well.

2 Elite dynamics in communist ethno-federation

This was a case of communist revolution, with a small group of enthused revolutionaries, with a totalitarian state in mind by the rulers (Djilas 1948) who took power by way of the Partisan movement spanning more or less throughout Yugoslavia. However, from the beginning it was also an ethnofederal arrangement with 6 territorial entities at par, later to be supplemented by 2 more in an attempt to find a balance. The elite was plurinational and »ideologically unified«, according to the term of Higley and Burton (2012: 247). The substance of the ideology can be defined as (1) achieving a communist order and (2) solving the national question of each nationhood within Yugoslavia, thus radically do-

ing away with previous "greater Serbian hegemony". Possibly the first issue the revolutionaries needed to solve was the number of ethnofederal units, an issue put to the populace to decide would not be contained even if communists had arranged. They took the decisions in private. We will not deal with the issue at length (see Haug 2012: 87–113). It will suffice to note: On borders, within Yugoslavia agreement was achieved with "facilely", as Djilas recollected (Djilas 1992), but the entire situation was not free of encumbrments and tensions. Between Partisan leaderships as nuclei of future governments, territorial disputes existed (Haug 2012: 110–113).

We will focus on two relevant aspects in the operations of the elite: purges and discussions.

2.1 Purges, oustings and national parity

The first major disputes within the communist elite came soon after the War, concerning food, particularly grain deficit. The unrealistic policy of "compulsory delivery", with delivery quotas imposed upon peasants, at unrealistic law prices and its imminent failure was reflected in inter-ethnic relations among top communists, who began to point fingers at each other. Blagoje Nešković, head of the Party in Serbia, was, with respect to compulsory delivery of agricultural foodstuffs, in 1947, unjustly pressed to suck out by force more than was produced in 1947 by the Vojvodinian peasants (this was recorded at the Politburo session on March 4, 1947). Nešković opposed delivery quotas. Kidrič, Kardelj, Tito and others criticized him strongly for not accepting the quota plan, for distancing himself from the 5 economic year plan in general. He was labelled an "opportunist", "practicist" and "un-self-critical", criticised for being "disrespectful to such an experienced and long-standing communist as Kidrič" (Petranović and Zečević 1988: 313–318). Same criticisms and clashes also came about at the Federal Economic Council in 1947–1949, among the same participants and along the same lines (Zečević and Lekić 1995).

However, the most important issues in Nešković's deviation from the CPY line were his opposition to the formation of Sandžak as a federal unit in 1945, at which he was successful in 1945 (Zakonodavni rad 1951, 56–58), and opposition to Macedonian leadership on Serbo-Macedonian borders, (at which he was also partly successful (Glišić 2011: 42; Petrović 2012: 143). No less important, he opposed autonomy for Kosovo Albanians, supporting the downgrading of the status to an administrative district within Serbia. He was also among those Serb leaders who insisted Vojvodina not be granted status of federal unit. He successfully opposed autonomy for Wallachs in Eastern Serbia (Glišić 2011: 94). Meanwhile, he insisted on the application of the Cyrillic alphabet. To complete

his portrait, it should be noted he forbade the idiom “Greater Serb nationalism” and “hegemony” to be mentioned in school text books while he was in power, as noted by Mitra Mitrović, at his dismissal (Glišić 2011: 114). He later testified to having promoted the idea that Montenegro and Macedonia be part of the Serbian Republic (CIA Reading Room 2015).

In 1950, Čanica Opačić, Rade Žigić and Dušan Brkić were the first among Serb leaders to be ousted. All three were republican ministers in Croatia, the second largest of the Yugoslav republics, with a Serb population at the time of 14.3 % (Miljković 1989: 46). The three were Serbs, representing Serbs in the republic’s government. They were the most prominent Serb leaders in Croatia. The three were primarily accused of siding with the Soviets and Cominform, but Serbian chauvinism was also prominent among the accusations. They were said to have been “pan-Slavist” and Eastern Orthodox oriented, demanding Serbian epic poetry be studied in schools and the Cyrillic alphabet be used in Croatia, (Bilandžić 2006: 260). Hence, the Croat Communist Party [CP] Central Committee in its “Resolution” passed on 12 September 1950, established that Brkić clung “to a mystical (pan)Slavism”, but they all, by “their chauvinist actions, attempted to disturb fraternal relations between Serbs and Croats” (Borba, 1950). At that time, interethnic relations were officially taken to be harmonious, since the national aspect of the Yugoslavia question was thought to have been definitely solved by the six republic arrangement and by socialist relations, where exploitation was ruled out by just distribution solutions. Hence, the wording without reference to any phenomenon with social dimensions.

One of the main events during the entire political history of Tito's Yugoslavia was the ousting of Tito's second man, Aleksandar Ranković, in 1966. He was chief of security during the entire period 1945–1966 until his removal. Ranković, a Serb, was accused of sundry abuses of secret services, particularly of intercepting conversations between the highest leaders and bodies and using this information to his advantage. He was ousted with collaborators, also Serbs. His downfall indicated a watershed, after which Yugoslav unity was no longer an achievable aim, and all subsequent reforms focused on empowering the republics (and provinces), which would prove to be cradles for future states (Haug 2012: 189–192). At the ousting, care was taken not to give it an anti-Serb tone and all replacements of the Ranković group were by Serbs. However, at the very session where the purge was carried out in July 1966, Tito stated, “It seems we targeted well in nationalist trends being at the core” (Četvrti plenum Centralnog komiteta SKJ 1966: 94). This opened the way for harsher ideological labels.

Later, the ousting gained an ideological aura, and it was claimed that “greater Serbian hegemony” was the essence of Ranković's abuse of power. For example,

Kardelj, the chief ideologist during the entire period (died in 1979) at the session of Executive Bureau (Politburo) of LCY in March 1970, praised the post-Ranković leadership of Serbia of "suppressing directly the pressures of 'greater Serbian hegemony'", alluding to Ranković's influence. He admitted this [post-Ranković Serbian] leadership was supported by the other republican and the federal leadership, but it was the Serbian leadership who mastered the situation in this "most difficult battle" (Petranović and Zečević 1988: 481). Approximately at the same time, Savka Dabčević Kučar, then chair of Croat LC, went further and at a session which gained much public attention, she claimed any effort to strengthen federal jurisdiction - code word "unitarianism" - was nothing else than "[Serbian] hegemonism", only to repeat it a few sentences later (Petranović and Zečević 1988: 467). This manner of thinking was not restricted to Kardelj.

Ranković's ousting gave great impetus to Kosovo Albanian claims be expressed. In 1967, a year of many changes and seeming amicability within the Yugoslav communist elite, Kosovo leaders, headed by Fadil Hoxha and Veli Deva, visited Tito on 23 February. In the air of enjoyment of the air of ease, upon Ranković's fall, Hoxha advanced the counterfactual statement that "it was Albanians who beat the Balist forces [Albanian insurrection]" in the immediate post-War period. Albanians should hence "feel at home in Yugoslavia", whereas Deva more explicitly stated "Albanians should be equal to other peoples" of Yugoslavia in entirety and "not only in part" (this was a request Albanians not be treated as nationality minority but at par with Serbs, Croats etc.). This narrative would evolve in the following years into an assertion of Albanians having remained in Yugoslavia by self-determination and hence being entitled to own republic (all these disputes were within the political elite). This was the basis for claims of republic status to be granted to Kosovo, which was not accepted by Serb leaders and could not evolve into reality (Flere and Klanjšek 2019: 121, 134). However, this very claim gave Kosovo Albanians a narrative around which to "build nationhood", along with national institutions like university in Albanian, academy of sciences, institutes etc.

In 1971, the main event was the "purge" of the Croat political leadership. At issue were Savka Dabčević Kučar and Miko Tripalo, heading a more extensive group. The purge was imposed by Tito himself, after some hesitation over the "Croat Spring", an effervescence in Croatia, containing a mixture of liberal ideas and even stronger ethno-nationalism, including calls for independence and threats to Serbs (living in Croatia) (Flere and Klanjšek 2019: 119-120). The purge itself may have seemed to Tito's associates as fully justified, since the Croat movement caused much ethnic unrest and polarization in entire Yugoslavia. The then Croat leaders Miko Tripalo and Savka-Dabčević Kučar toyed with nationalism, until it

got out of hand. The purge created an impression, though, that it was unbalanced, as Croats only were affected, it seemed like a “Serb victory”, which did not make Tito happy and did not give him peace.

The so called “highway affair” (1969) also resonated in the Yugoslav public. It came about due to the Slovene leaders’ endeavours to draw a disproportional part of funds from the International Bank for Reconstruction and Development loan for construction of highways, although the loan was intended express development of underdeveloped regions. In particular, Slovenia was already granted a loan for highways in Upper Carniola (in the previous round). The federal government, headed by Slovene Mitja Ribičič, denied processing Slovene request. This decision on 31 July, 1969 was resisted by the Slovene government, led by Stane Kavčič. It was strongly supported by the Slovene public, which was informed of the issue. However, entity parity was the mode of operation. Throughout Yugoslavia there was dissatisfaction with Slovene claims. As a consequence, dissatisfaction with Yugoslavia was demonstrated in Slovenia – the head the Party Committee of Celje, reported on “requests for independent Slovenia” (Repe 1992: 784). Not entering into details, we will note only that the removal of Kavčič was an internal Slovene affair (Marinc 2018), not directly requested at the federal level, but needed to present Slovenes communists as not tolerating nationalism.

In the same period (1972), Krste Crvenkovski and Slavko Miloslavleski were removed from power in Macedonia, whereas retirees Avdo Humo and Osman Karabegović were castigated in Bosnia and Herzegovina. A purge was conducted also in the province of Vojvodina, whereas the relatively weak leaderships in Montenegro and Kosovo were spared.

These purges left hurtful impressions within the elites and more widely within the masses, they were understood as particular attacks upon respective nationhoods. Hence, Miroslav Pečujlić, in 1969 member of the highest Party body from Serbia, would comment negatively on the number of Serbs purged, relating the number of purges among Serbs with an alleged Tito’s “psychological complex of greater Serbian hegemony” (Bilandžić 2006: 78).² More generally, all those purged would attain a certain charisma within their nationhoods. More than 100.000 people were present at Ranković’s funeral in 1983. This charisma would not bring them back to power,³ but would contribute to nation-building, by feeding a feeling of martyrdom and injustice on all sides involved. (With the

2. Exceptions to the rule of purges being about nationalism and were interpreted as such were only Djilas in 1954 and the purge in Vojvodina 1972 (Vojvodina was a province).

3. Franjo Tuđman, Croatian president (1990–1999), although holding rank of general, was not truly a member of the Yugoslav communist political elite.

exception of Albanians, where there were no such losses, as the Party organization was weak there). On the other hand, all these purges need to be understood as attempts to homogenize the Yugoslav political elite, by elimination of what was considered within the elite as destructive nationalism, not only by Tito. Perović recollects that before her and Nikežić's ousting, Kardelj suggested to them to oust nationalists (Perović 2018: 406).

2.2 The 1962 Politburo session

The in-fighting within the elite was continuous, although not visible. One gets a glimpse of early acute interethnic tension from an event in 1949, when the CPY Central Committee considered the initiative by Aleksandar Ranković and its Organisational secretariat to introduce a new level of government (*oblasti*). This was expressly an attempt to diminish republic authority and possibly to grant a homeland to Serbs in Croatia (the Karlovac region). The proposal was not accepted and in fact the magnetic tape noting the speeches was »severed«, after Slovene communist leader Miha Marinko frontally dismissed the proposal as reintroducing medieval divisions in Slovenia (Maribor, Ljubljana and the Littoral). (Petranović, Končar in Radonjić 1985: 214–219; Petranović 1988: 308). The issue was never mentioned again.

Special attention in the operation of the Yugoslav communist elite should be afforded to the 1962 March extended Politburo session (60 persons taking part). The Politburo is indicative, as it is considered to have been the apex of communist power, hence unity should have been most expressed there (Higley and Pakulski 1995: 418; Lowenhardt, van Ree, and Ozinga 1992). Particularly, as we are dealing with an ideological elite and the Politburo was its apex.

The session was convoked in a sensitive situation when Yugoslavia was externally insolvent. The stage was also enriched by Slovene opposition and obstruction of the adoption of a federal five year plan, as Slovene leaders considered there should be less stress on investments and more on personal consumption. Tito opened the meeting commenting on discourse at sessions of the federal government (promoting the interests of individual republics), where economic measures were adopted and of a federal parliament session which boycotted by representatives of one republic (Slovenia). Very worried, Tito said: "What kind of discussions are these! One can ask whether this state is able to survive, without dissolving?" (Zečević 1998: 32).

Most discussants were evasive in expressing what they thought, as it could prove dangerous to their positions. They mostly did not address what Tito wanted to hear from them: how to change the political system and the role of the CPY, particularly the republic-federal level of government relationship, in order for the

system to be operational. On the other hand, Mijalko Todorović and Svetozar Vukmaković quarrelled on the Marxist understanding of economic notions, which was an interesting sideline of the grave situation. This also derailed the narrative from the major issue.

The basic problem were differences over what kind of state Yugoslavia should be – only a “casual” union of nations at par, with a more advanced market organization, export geared economy (as advanced by Boris Kraigher and Miha Marinko of Slovenia), or a state with a firm centralist, administrative organization (in all areas of life, as advanced by Ranković, Gošnjak, Veselinov, Minić [among which only Gošnjak was not a Serb, he was a Croat and minister of defence]). Serb and Bosnian Serb leaders seemed to be in favour of this, but they were reluctant to express it openly.

Some participants wrongly considered that they could beg economic assistance for their republics. This was done by the *Montenegrins* (Blažo Jovanović, Filip Bajković), who infuriated Tito by entering into the issue how the course of certain rivers should be changed within electric power plant construction. Tito commented: “I did not convoke this meeting because of changes in the course of waters, but to organize ourselves [the LCY], because we [the LCY] are in crisis ... I see no one who comprehends the entire issue [from a pan-Yugoslav point of view]” (Zečević 1998: 224).

Bosnia and Herzegovina leader Osman Karabegović discussed the unfavourable position of wood processing and mining, also noting the need for assistance to underdeveloped areas. He referred to Kardelj as authority (Zečević 1998: 83–88). Đuro Pucar (Zečević 1998: 159–162) and Rato Dugonjić, Serbian grandees from Bosnia and Herzegovina spoke mostly of generalities, but referred to Ranković as authority. Their tone was different than Karabegović’s, like they were almost begging for a purge, or at least repression (Zečević 1998: 161).

Macedonian leaders were more articulately national. They also begged for financial assistance at investments, speaking of “the mighty ones” opposing them, which could be addressed either to Serbian or Slovene leaders. The then rising Macedonian leader Aleksandar Grličkov complained of lack of funds for subtitling foreign films in the Macedonian language, on the general poor treatment of the Macedonian language (144). This also had nothing to do with the session subject, but is indictive of Macedonian gaining self-consciousness.

These three nationhoods presented themselves in their identity and claims, but the major opposing actors, although guarded, were Slovenes and Serbs from Serbia.

Already in the introductory speech, which was presented in a raised tone, due to the economic and financial crisis, Mijalko Todorović, federal vice premier,

a Serb, underscored a bank from the Slovene capital, Ljubljana, for "printing money" without backing, but with the blessing of local politicians. Possibly the most expressed in the first round of Serbian speeches was Jovan Veselinov, head of the Serbian Party. Veselinov spoke "of a new nationalism" present, not the bourgeois one, but one with new "theories" (Zečević 1998: 124) targeting Edvard Kardelj. As if denoting what would be legitimate, he conceded in Serbia they support economic policies in favour of their own republic, but they do not make a general theory out of it (Zečević 1998: 125). The Serb participant Dragi Stamenković also attempted to unmask Slovene demands for greater standard of living rises and less investment by claiming Slovenia was already developed and hence it now proposes the no-return General Investment Fund be closed down (Zečević 1998: 172). Hence, Stamenković pleaded for a further high investment rate which would produce a yield in the future.

In contrast, Slovene leaders Boris Kraigher and Miha Marinko underscored the need for stimulation of productivity, exports and the standard of living. Particularly Marinko expressed disagreement with a federal "extra-profit tax", which was to have affected adversely and unjustly the Slovene economy. This may have been addressed to Mijalko Todorović, the federal vice-premier. Marinko also criticised the entire yet inarticulate economic order; attempt at market institutionalisation (Zečević 1998: 92–93). Boris Kraigher expanded along the same line: the unjust "extra-profit" tax, in fact directed against productivity, the foreign currency regime was inappropriate, he underscored the closed nature of the Yugoslav economy, its not being geared towards export. Marinko's speech was directly and critically attacked by Stamenković, who said Marinko was in fact attempting to derail the discussion from political issues to less important issues of productivity (Zečević 1998: 170). Marinko immediately protested. Serb Miloš Minić also polemicized with Kardelj and came close to calling for centralism as solution (Zečević 1998: 209, 213).

Then, there were participants who seemed to be shocked by the situation and attempted to diagnose it. Ivan Gošnjak, Minister of defense and Svetislav Stefanović, Minister of the interior, Mijalko Todorović complained that the federal government was no longer a united body, having evolved into an arena for the promotion of republican interests solely (Zečević 1998: 181, 228). Stefanović also stated that persons he knew from the pre-War period "have changed beyond recognition. Some devil has got his grip upon us" (Zečević 1998: 181).

Petar Stambolić, one of top Serbian communists, stated "enemies" [anti-communist adversaries] were speaking in similar terms as republican Party functionaries, because Party functionaries were to have been referring to republic interests in the manner as Croat and Serb intellectuals between two World Wars (Zečević

1998: 100), i.e. bitterly and over same issues. By implication, this was a concession to the effect nothing had changed along the major Yugoslav axis (although some of the main Serbian-Croat cultural disputes had not yet eventuated at the time, but Stambolić may well have anticipated them (Flere and Klanjšek 2019: 111)).

Lazar Koliševski, head of Macedonian communists, noted that in Macedonia central committee members in that republic were taking sides on the Dušan Pirjevec – Dobrica Ćosić debate on whether nationhoods should effloresce or whether Yugoslav cultural unity was to be pursued (226), indicating cultural nationalist conflicts had a strong echo in the political elite. The debate had just preceded this meeting (Flere and Klanjšek 2019: 78–79). Rato Dugonjić spoke of another change. During the War he felt free (as communist leader) to travel throughout Yugoslavia (and inspect the situation among Partisans), whereas such an act “would now seem unnatural”, as he felt restricted to his republic. He diagnosed the situation as “sliding into a confederation” (Zečević 1998: 81). Although not directly, he was supporting the Serb view of a more centralized government. Another important diagnosis was by Marinko: he simply conceded “trust has been lost” (Zečević 1998: 95).

The discussion that counted the most were those of the two Tito’s lieutenants: Aleksandar Ranković and Edvard Kardelj, the top most Serb and Slovene. Ranković was straightforward in his requests for republics to implement central decisions (by way of implication, not to be partners in decision making). He pointed to the deviations of disunity in the Montenegrin leadership and failure to observe the Serbian leadership by the Vojvodina committee. He would not point the finger to Slovenia directly, but he did call for accountability of the Slovene representative Viktor Avbelj, who opposed the adoption of the federal five-year plan (Zečević 1998: 107–108). In the then parlance, he clearly called for centralism: “Many of our comrades do not feel sufficiently being members of the LCY Central Committee” (Zečević 1998: 104), calling for subjugation to the federal leadership.

Kardelj, who was in a sensitive position, as he could have been toppled for having “new theories” and advancing “states’ rights”, to use the American term, took a guarded position, speaking towards the end. For example, he conceded “republicanism” (pursuing republic interests) existed, but called for not doing with republics away (Zečević 1998: 195). He also shared the wisdom that – the much sought for – unity “could not be declared”, (Zečević 1998: 191), would not come about by words only. He also conceded the crisis would adversely affect Yugoslav prestige, something dear to Tito, but he did not back Slovene leaders directly.

The "devil" Stefanović noted and the "trust" lost among one time communist underground fighters, who spent time together incarcerated prior to World War II - amounted to Ernest Gellner's and Anthony D. Smith's devil: nationalism. Communist leaders were in the process of being transformed into national leaders, catering for their republics. Nationalism would not be invoked by the participants expressly, except by Stamenković, who was a junior functionary at the time. He characterized Slovene requests to diminish federal investments causing reactive "chauvinism" among Serbs (Zečević 1998: 168).

No one would dare call the other a nationalist, but nationalism is what was behind the differences among the leaders. Hence, along with Tito's classical communist position on unity needed, on democratic centralism being the organisational principle, his emotional position on Yugoslavia, one could expect the Slovenes would get at least a scolding, if not a series of removals. Nevertheless, the session ended in a stalemate. Conclusions of empty verbiage were adopted but not even disseminated to the membership. Tito expressed "disappointment" and in fact felt worse than that. Allegedly, he considered resigning "twice" during the session but concluded the meeting by stating "he would fight on" (Zečević 1998: 255). To mitigate the situation he conceded "particularist" deviations "were not so important and they can be corrected" (Zečević 1998: 254), the tape recording has some omissions on that spot). Upon the meeting, Tito would resolve the immediate issues by private talks to the republic leaders and by taking a loan from French banks (testimony of Petar Vasiljević). Another effect would be a reshuffle of the top grandees one year later (1963). But there were no "casualties".

This does not mean national elites were fully constituted in 1962. In fact, the differences may have seemed only political in nature, but their positioning in the various national leaderships was typical and would remain typical. Croatian relative tacitness was also typical of the personality of Vladimir Bakarić, but the road of no return was taken and visible in 1962. Upon this Politburo session, at the Eighth Party Congress, in 1964, Tito conceded Yugoslavia was a complex entity with republic autonomy and ethnic complexity that were to be respected. This was in contrast to the previous position on the national question having been fully solved, for example in 1948 at the session of the Slovene Academy of Sciences in November, 1948. Tito continued this way of adjusting to ethnic plurality even more by ousting Aleksandar Ranković, the main promoter of centralist trends. At that moment Tito was not yet aware of the long term consequences, which were initiated.

Although participants found they no longer formed a single tightly knit group, the institutions continued to operate. The 1962 session and its contents, for ex-

ample, remained a secret to the CIA. The National Intelligence Estimate from 1967 considered it “a communist state in name and theory” where it also stated that “the Yugoslav experiment seem[ed] to be progressing satisfactorily.” The only troubles it foresaw were related to “orderly succession”. “We believe the principal accomplishments of the Yugoslav system are fairly secure” (National Intelligence Estimate 1967: 15–67).

However, the process of constitution of nationhoods continued. On September 18, 1970, Mirko Tepavac, the Yugoslav foreign minister at the time, at meeting with Tito (explaining difficulties at work) told him: “I must say that every loyalty [on the part of diplomats] to federal bodies has been extinguished. It has been replaced by loyalty to republican centers, often bringing about incompetence to the detriment of Yugoslavia ...” (Đukić 2009: 144). In 1971–72, republics took control of “their” professionals in the federal bodies (Vasiljević 2016; Burg 1983: 212, 213). This control was in the form of republican lists of personnel, of planning their careers, holding meetings of federal personnel from the republic with republican grandees, financial assistance to personnel from respective republic (certainly by Slovenia to stimulate professionals going to Belgrade to serve at federal posts). Of course, it was also expected these professionals in the federal administration advance only the interests of their respective republic. In principle, every professional was affiliated to his republic, although this regime was never perfected, as some remained from the previous regime, where professionals were more “civil service minded”, in any case independent of republics.

3 Denouement

Hence, approximately by 1971–2, political elites will have been constituted as separate republic and province ones. There was no longer a federal political elite as a distinct social group. One can hold that this disunion was, by the operation of system mechanisms, attempted to be hidden, by promoting Tito’s charisma, which now stood alone (Jović 2009: 92). This coincided with the 1971 federal constitutional amendments making the federal government fully dependent on republican-provincial consents on all pertinent issues.

Tito was also aware that in 1971 the purge of Croatian nationalist leaders did not eradicate nationalism and told Nikezić and Tepavac in October 1971: “You [Tepavac in Nikezić] would be dreaded if you knew what I think of the future [of Yugoslavia], upon my departure” (Tepavac 2012: 73). At a session with the Croat leadership in November 1971, Tito exited from the hall where the meeting on the situation in Croatia was held and walking towards his wife

stated: "Yugoslavia is of the past", using a curse along.⁴ Tito confided later to his associate Blažo Mandić of having "deceived" himself regarding inter-ethnic relations (Mandić 2012: 46). In 1979, a year prior to his death, he confided to a foreigner "chaos" will ensue upon his passing away (Woodward 1995: 345); very unusual in comparison to previous Tito's masterfully guarded statements to foreigners.

Although the communist national elites never undertook explicit moves to dissolve Yugoslavia, and hesitated to instigate popular nationalism, other nationalism in the sense of nation building, constructing reified nationhoods, including "autarkic economies" after 1971, was considered legitimate and practiced widely on their part, including "national academies of sciences", ministries of foreign affairs, etc. On the other hand, too much "softness" towards other nationhoods by elite members would be penalized (Flere and Klanjšek 2019: 95).

Contemporaneously with segmentation, communist leaders were losing power over social processes (see Haug 2012: 355–374; Čolak 2017). In fact, from the point of view of the 1991 state dissolution the events evolved logically. Particularly upon Tito's death when nationalism exploded in all parts, particularly by the action of ethnic entrepreneurs (Flere and Klanjšek 2019: 160–166). The communist grandees were still organisationally linked into a "communist confederation" and would not undertake any action towards state dissolution. But nor were they able to undertake action toward reforms needed. Only the next generation of communist leaders in Slovenia and Serbia approximately in 1986 grasped they would not be able to govern without anti-communist support. These played the nationalist card. But at the time, the stage was much more picturesque in nationalism appearing in most undexpected areas: like public health in Kosovo, where both Serbs and Albanians would consequently fear medical practitioners of the other nation (Rich 1993; Flere and Klanjšek 2019: 137–183).

4 Discussion and conclusion

The paper was focused on the transformation of a single Yugoslav communist political elite into a plural of national elites, in fact seven ones. The Vojvodina elite, which disposed with a province, an "entity discharging sovereign rights", as it was worded in the constitutional text, in the period 1971–1988, did not pass the test of attaining independence as the others did, nor of being able to maintain itself as a political elite. The elite and the autonomous entity were abolished in 1988 and Vojvodina was politically integrated into Serbia (Flere and Klanjšek

4. This is based on the testimony to the first author by the residence manager who was present at the time, August, 2016.

2019: 247–249). We did not follow the process of elite segmentation in detail, nor were we able to delineate the formation of all seven elites. But we pointed to certain major watersheds.

Strong indications of the Yugoslav political elite segmentation were present three decades prior to the break-up of Yugoslavia itself. In the meantime, it can now be clearly seen, steps in the direction of the elite's fragmentation only paved the way for final state dissolution.

One important lacking element in the of the formational on national elites picture was the role of cultural elites. They were national ones from the beginning. They were in an interaction with the political elite. Mostly, cultural elites were more directly and openly nationalistic and not instrumentally so. We only mentioned what Koliševski said, illustrating that there was interaction (Flere and Klanjšek 2019: 58, 77–82, 155–158).

The political elites in the period of 1962–1991 may not have been aware of where they were heading, as Jović (2009: 9) claims and as Andrej Marinc testified to the first author (2018). They may have well believed they were acting not only in the direction of solving the national question, but also of finding proper solutions for entire Yugoslavia. Whether this was self-deception or they were unable to comprehend, by their immersion into every day affairs, to see clearly, remains to be studied. In the *Trattato*, Pareto writes that elite members “are carried along by the sheer force of the system to which they belong, involuntarily, and indeed against their will, following the course that is required by the system” (Pakulski 2018: 23). Already in 1962, nationalism got hold of the political elite. Slovene and Serb leaders were not ordinary political factions, but they expressed perceived national interests. Macedonians at the time were also clearly articulate. Croats were neutral and one could discern their siding with either faction, but that is how Vladimir Bakarić perceived Croat interest. Montenegrins and Muslims (Bosniaks) were not yet articulate. Tito could only declare his “disappointment” because “no one would grasp the [supranational] entirety”, (Zečević 1998: 224) and finally “despair” and “indisposition” (Zečević 1998: 252). But the system worked on, although the elite was ever more segmented. How long? The adoption of the 1974 constitution was a major point in strengthening republics, although the 1971 constitutional amendments basically empowered republics and provinces, i.e. their “consociating” elites.

In the final denouement, Andrija Šolak, an insider in the very final period of Yugoslavia's existence, wrote in 2017 that until 1988 there were earnest attempts to find a modus vivendi for Yugoslavia on the part of the communist elite (members of the Politburo [“Presidency”]). The end came 6 February, 1989 with an unannounced proposal by Milošević friend Bogdan Trifunović and its adoption

at Central Committee of LCY session, to recall the Albanian Central Committee member from Kosovo Azem Vllasi, paving the way to the latter's incarceration (Čolak 2018: 28). From then on, most communist inner elite members were preparing for an exit strategy and for mutual blaming only.

The early segmentation of the Yugoslav communist elite is an unusual phenomenon. It would be wrong to comprehend it as elite corruption or and replacement by a counterelite. Further research may prove it was indicative of the exceptional and extraordinary nature of its very establishment, according to our guess, the work of a number of persons which could be counted on the fingers of one hand (Flere and Klanjšek 2019: 16). Upon reaching power, not being able to achieve Yugoslav, particularly cultural integration (which they opposed ideologically nor did conditions exist for its implementation), the elite itself was doomed for failure. Foreign scholars often err in this respect. For example, Cotta wrote of »regional elites having disempowered the Yugoslav national elite« implying this happened in the late 1980s (2018: 569). However, elite theory almost exclusively considers elites at the national level, i.e. nation state level, as Pakulski pointed out: "Political elite members are today typically conceived at the national level" (2018: 12). In the Yugoslav case, a circumvential path was taken towards confirming the determinism of political elites being constituted at the national level. Those authors noted speaking of a Yugoslav national political elite did so out of inadvertent mistakes, lack of knowledge or simply *lapsus calami*.

Although the change in the nature of the communist elite came in 1962 as an unpleasant surprise to most of its members, one should comprehend it as logical. Solving the national question was always in the forefront of CPY's objectives. Dissolving of Yugoslavia had been occasionally taken as a goal by the CPY also in the inter-War period (Gligorijević 1992). The failures in the achievement of other goals, particularly the development goal (achieving the level of development of Western developed countries, as heralded by Djilas in 1946, Djilas 1948: 268) necessarily made national emancipation a more attractive goal, although in 1962 no one was taking dissolution as a goal yet. But the elite was very dissatisfied with its failure to achieve the developmentalist goal, even more so with the immediate economic situation. They were yet to open the topic of "clean accounts" between republics, which they will solve by progressive diminution of federal competences.

Acknowledgements

The Archives of Yugoslavia in Belgrade were inspected in 2016, regarding the items noted in text. Andrej Marinc was president of Central Committee of League of Communists of Slovenia in the period 1982-86, previously holding other highest political positions. The first author interviewed him in 2018. Petar

Vasiljević was economist in the office of the vice-president of the federal government in charge of economic affairs, 1963-1970. The first author interviewed him in 2016 and 2017.

Bibliography

- Adam, Frane and Tomšič, Matevž (2002): Elite reconfiguration and politico-economic performance in post-socialist countries. *Europe-Asia Studies*, 54 (3): 435–454.
- Alexander, Stella (2008): *Church and State in Yugoslavia since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aron, Raymond (1968): *Democracy and Totalitarianism*. London: Widefeld and Nicolson.
- Barton, Allen, Denitch, Bogdan, and Kadushin, Charles (1973): *Opinion-makers in Yugoslavia*. New York, NY: Praeger.
- Best, Heinrich (2012): Marx or Mosca? An inquiry into the foundations of ideocratic regimes. *Historical Social Research*, 37 (1): 73–89.
- Bieber, Florian (2013): Power Sharing and Democracy in Southeast Europe. *Taiwan Journal of Democracy*, 5 (1): 129–148.
- Bilandžić, Dušan (2006): *Povijest izbliza – memoarski zapisi 1945 – 2005*. Zagreb: Prometej.
- Bogdanov, Vaso (1961): *Porijeklo i ciljevi šovinističkih teza o držanju Hrvata 1941*. Zagreb: JAZU.
- Borba (2015): Rezolucija CK KP Hrvatske, 14. September.
- Burg, Steven L. (1983): *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia. Political Decision Making since 1966*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Burton, Michael, and Higley, John (2001): The study of political elite transformations. *International Review of Sociology*, 11 (2): 181-199.
- Central Intelligence Agency. National Intelligence Estimate 15-67. Available from: http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/89801/DOC_0000272967.pdf. (Accessed 12. 6. 2017).
- CIA Reading Room (2015): Information Report 50X1-HUM. Available from: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R016100020010-4.pdf> (Accessed 9. 10. 2019).
- Četvrti plenum Centralnog komiteta SKJ (1966): Beograd: Komunist.
- Čolak, Andrija (2017): *Agonija Jugoslavije*. Beograd: Laguna.
- Cotta, Maurizio (2018): Elite Dilemmas and Dynamics. In H. Best and J. Higley (eds.): *The Palgrave Handbook of Political Elites*: 563–573 London: Palgrave.
- Denitch, Bogdan (1990): *Limits and Possibilities. Crisis of Yugoslav Socialism and State Socialist Systems*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Director of National Intelligence (1972): *Yugoslavia: Survey, RDP 01*. Available from: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP01-00707R000200100032-0.pdf> (Accessed 9.10.2019).

- Djilas, Milovan (1948): Članki 1941-1946. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Djilas, Milovan (1957): *The New Class. An Analysis of the Communist System*. London: Thames and Hudson.
- Djilas, Milovan (1992): Srbija nije boljševička (interview). *Politika* [Belgrade] September 9, 1992.
- Dogan, Mattei (2003): Diversity of elite configurations and clusters of power. In M. Dogan (ed.): *Elite Configurations at the Apex of Power: 1–17*. Leiden: Brill.
- Đukić, Slavoljub (2009): *Političko groblje*. Beograd: Službeni glasnik.
- Eyal, Gil, and Townsley, Eleanor (1995): The Social Composition of the Communist Nomenklatura: A Comparison of Russia, Poland and Hungary. *Theory and Society*, 24 (5): 723–750.
- Filandra, Šaćir (1998): *Bošnjačka politika u 20. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Flere, Sergej, and Klanjšek, Rudi (2019): *The Rise and Fall of Socialist Yugoslavia: Elite Nationalism and the Collapse of a Federation*. Langham, MA: Rowman.
- Friedrich, Carl J., and Brzezinski, Zbigniew (1956): *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Giddens, Anthony (1972): Elites in the British class structure. *The Sociological Review*, 20 (3): 345–372
- Gligorijević, Branislav (1992): *Kominternu, jugoslovesko i srpsko pitanje*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Hafner-Fink, Mitja (1989): *Ideologija in zavest družbenih slojev v Sloveniji*. Ljubljana: MC CK ZKS.
- Higley, John, Hoffman-Lange, Ursula, Kadushin, Charles, and Moore, Gwen. (1991): Elite integration within stable democracies: A reconsideration. *European Sociological Review*, 7 (1): 35–53.
- Lazić, Mladen (2000): Serbia: The adaptive reconstruction of elites. In J. Higley and G. Lengyel (eds.): *Elites after State Socialism. Theories and Analyses: 123–139*. Lamham, MA: Rowman.
- Lijphart, Arend (1977): *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Lowenhardt, John, van Ree, Erik, and Ozinga, James (1992): *The Rise and Fall of the Soviet Politburo*. New York: St Martin's Press.
- Mandić, Blažo (2012): *S Titom: Četvrt veka u Kabinetu*. Beograd: Dan Graf.
- Miljković, Dušan, ed. (1989): *Jugoslavija. Statistički godišnjak 1918-1988*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Pakulski, Jan (2018): The development of elite theory. In H. Best and J. Higley (eds.): *The Palgrave Handbook of Political Elites: 9–27*. London: Palgrave.
- Perović, Latinka (2018): *Zatvaranje kruga. Ishod rascepta 1971–1972*. Sarajevo: University Press.
- Petranović, Branko (1998): *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I-III*. Beograd: Nolit.

- Petranović, Branko and Momčilo Zečević (eds.) (1988): *Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost*. Beograd: Prosveta.
- Petranović, Branko, Ranko Končar and Radovan Radonjić (eds.) (1985): *Sednice Centralnog komiteta KPJ: 1948–1952*. Beograd: Komunist.
- Popović, Mihailo et al. (1977): *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Repe, Božo (1989): Utrinki iz bližnjega leta 1962. *Teorija in praksa*, 26 (11–12): 1498–1511.
- Rusinow, Dennison. (1978). *The Yugoslav Experiment, 1948–1974*. London: C. Hurst.
- Sekulić, Duško, and Šporer, Željka (2000): Croatia: Managerial elite circulation or reproduction. In J. Higley and G. Lengyel (eds.): *Elites after State Socialism. Theories and Analyses*: 143–162. Lanham, MA: Rowman.
- Stambolić, Ivan (1995): *Put u bespuće*. Beograd: Radio B92.
- Tepavac, Mirko (2012): *Moj drugi svetski rat i mir*. Autobiografski zapisi. Zagreb: Razlog.
- Terzić, Velimir (1961): *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*. Titograd: Grafički zavod.
- Woodward, Susan (1995): *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945-1990*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Zečević, Miodrag, and Bogdan Lekić (1991): *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Zečević, Miodrag (ed.) (1998): *Početak kraja SFRJ: stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14–16. marta 1962*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.

Authors' data

Sergej Flere
 University of Maribor, Department of Sociology
 Full professor of sociology
 Koroška 160, 2000 Maribor, Slovenia
 Email: sflere6@gmail.com

Tibor Rutar
 University of Maribor, Department of Sociology
 Assistant professor of sociology
 Koroška 160, 2000 Maribor, Slovenia
 Email: tibor.rutar@um.si

RECENZIJJE KNJIG
BOOK REVIEWS

Lea Kuhar

Judith Butler, Ernesto Laclau, Slavoj Žižek: Kontingenca, hegemonija, univerzalnost. Ljubljana: Založba Krtina, 2019. 343 strani (ISBN: 978-961-260-120-1), 25 EUR.

Ena glavnih zagat obdobja, ki sta ga Ernesto Laclau in Chantal Mouff v knjigi *Hegemonija in socialistična strategija* oklicala za »postmarksizem«, je mišljenje koncepta univerzalnosti in njenega pomena za progresivne politične boje 21. stoletja. V delu avtorja ugotavljata, da postmarksizem zaznamuje trojni odklon od tradicionalnega marksizma-leninizma: (i.) odpovedati se je treba ideji epistemološke prednosti, ki izhaja iz ontološkega privilegija delavskega razreda glede na druge oblike emancipatornih bojev; (ii.) odpovedati se je treba ideji zgodovinsko nujnega razvoja kapitalističnega produkcijskega načina, ki bo neizogibno privedel do lastnega propada in nastanka nove, socialistične družbe; (iii.) odpovedati se je treba ideji komunizma kot transparentni družbi, znotraj katere so izničeni vsi antagonizmi. Preko analize novih družbenih gibanj, ki so zaznamovana z vzponom feminizma, ekološkim bojem in bojem za pravice etičnih, nacionalnih, seksualnih ipd. manjšin, želi postmarksizem zarisati novo politiko levece, ki bi bila zavezana projektu *radikalne demokracije* (Laclau in Mouff 1987: 7–10).

Knjiga *Kontingenca, hegemonija, univerzalnost* raziskuje pogoje možnosti mišljenja radikalne demokracije in kot taka predstavlja temeljno delo za razumevanje postmarksistične misli. Zasnovana je kot dialog med tremi pisci – Judith Butler, Ernestom Laclauvom in Slavojem Žižkom, ki trojni odklon reflektirajo v konceptih kontingence, hegemonije in (nove) univerzalnosti. Na začetku knjige je podan nabor vprašanj, ki so jih avtorji zastavili drug drugemu in ki prepletajo teme iz lacanovske psihoanalize, poststrukturalizma in filozofije. Začetnim vprašanjem sledijo tri serije prispevkov, v katerih poskuša vsak avtor odgovoriti na vprašanja, ki so mu bila zastavljena. V besedilih se avtorji med seboj večkrat citirajo in se navezujejo na tisto, kar sta povedala sogovornika. Dialoška zasnova knjige omogoča veliko bolj interaktivno izkušnjo branja, kot jo ponudijo tradicionalni zborniki, v katerih različni avtorji objavijo posamezna poglavja o skupni temi. Dialog je še toliko bolj zanimiv, ker avtorji sicer izhajajo iz skupnih teoretskih zagat, vendar pri poskusu njihovih razrešitev vsak izhaja iz lastnega konceptualnega aparata. Njihovo teoretsko (ne)kompatibilnost še najbolje opiše Laclau, ko v zaključnem besedilu pravi: »Znašel sem se v zavezništvu z Žižkom proti Butler pri obrambi lacanovske teorije; z Butler proti Žižku v obrambi dekonstrukcije; Butler in Žižek pa sta bila zaveznika proti meni v obrambi Hegla« (str. 295).

Stična točka vseh treh avtorjev je teza, da univerzalnost ni neka statična predpostavka niti ni apriorna danost, temveč je proces, ki ga ni mogoče preprosto zajeti v enem izmed načinov pojavnosti. Ravno tako se vsi trije strinjajo, da je pot do formacije radikalno demokratične skupnosti tlakovana s hegemonskim bojem, ki je ključen za vzpostavitev sleherne družbene vezi. Še ena podobnost je v tem, da vsi kritizirajo idejo subjekta, ki deluje na podlagi vednosti o samem sebi oz. ki ga lahko reduciramo na družbene

pogoje, ki so ga ustvarili. V tem smislu se vsi trije uvrščajo v obdobje poststrukturalizma. Razlike med njimi nastanejo predvsem v razlagi, kako hegemonija pripomore k nastanku radikalne demokracije, kaj je pogoj nove univerzalnosti in zakaj je vsaka identiteta (tako subjektivna kot družbena) vselej nedokončana.

Laclau nujno nedokončanost vsake identitete pripiše neobstoju artikulacije, ki bi v polni meri opisala pojav, katerega zastopa. Univerzalno je zanj »tako nemogoč kot nujen objekt« (str. 68) radikalne demokracije. Nemogoč objekt je zato, ker ne obstaja pojem, ki bi lahko v celoti reprezentiral polnost družbe. Nobena partikularna zahteva – pa naj bo še tako zelo široka, kot je npr. zahteva po univerzalnih človekovih pravicah – ne more govoriti v imenu celotne družbe. Univerzalno je lahko zgolj »prazen označevalec«, ki nima nobenega specifičnega pomena. Kljub temu da je nemogoče, pa je tudi nujno, saj nastane kot neizogibna posledica tvorjenja verige ekvivalenc med partikularnimi zahtevami. Nujno in nemogoče univerzalno je bistveno za projekt radikalne demokracije, saj preko svoje paradokсне praznosti proizvede serijo učinkov v družbene odnose. Ti učinki lahko družbo destrukturirajo in na novo strukturirajo. Zgolj preko praznih označevalcev se lahko odpirajo novi prostori, znotraj katerih se lahko tvorijo novi pomeni, ključni za vzpostavitev protihgemonije.

Za Butler naloga protihgemonije ni tvorjenje novih, čedalje bolj praznih označevalcev, temveč subvertiranje že obstoječih. Njena naloga ni »priključiti neizgovorljivo v domeno izgovorljivosti«, tako kot pri Laclauvu, temveč »razbiti samozavest dominacije, da pokaže, kako dvoumne so njene zahteve, in da iz tega dvoumja izsledimo polom njenega režima, neko odprtje proti alternativnim različicam univerzalnosti, izdelanih iz dela samega prevajanja« (str. 192). Jezik ima tako ključno vlogo pri tvorjenju radikalnega demokratičnega projekta. Da bi bila progresivna oblika hegemonija uspešna, mora postati »jezik med jeziki«, ki pa ni metajezik niti ni pogoj vseh jezikov. Je »delo prenosa in prevajanja«, je »gibanje med jeziki in ima zadnji cilj v tem gibanju samem« (str. 192). Progresivna politična drža je upor proti družbeni interpelaciji in vsiljenim identifikacijam. Na ta način je osebni boj pri Butler neposredno pretvorjen v politični boj.

Za Žižka razredni boj še vedno označuje antagonizem, ki naddoloča vse druge družbene antagonizme. Projekt radikalne demokracije je zato zanj še vedno utemeljen – vsaj do neke mere – na Marxovi kritiki politične ekonomije. Lacanovsko branje Marxa in Hegla mu omogoča, da v svojem razumevanju hegemonije poudarja predvsem kontingentno vez med razlikami, ki nastajajo med elementi znotraj družbenega prostora in »mejo, ki samo družbo ločuje od ne-družbe«, »mejo med družbenim in njegovo zunanostjo, nedružbenim« (str. 101). Razredni boj tako ne označuje zgolj borbe za spremembo pomena obstoječih označevalcev (Butler), temveč mejo, kjer jezik sreča tisto, kar ne more biti izrečeno, kjer družba sreča tisto, kar jo presega. Za Žižka je moment ne-družbenosti nujni negativni pogoj vsake politične artikulacije.

Poleg vprašanja, zakaj sta konstitucija subjekta in radikalno demokratične družbe nujno nedokončana in kakšno vlogo pri tem igra hegemonija, avtorji polemizirajo predvsem o razmerju med psihoanalizo in politično teorijo. Med drugim se sprašujejo: *Kakšen je odnos med Realnim in zgodovinskim? Zakaj identifikacija ni enaka identiteti?*

Je spolna razlika Realno v lacanovskem pomenu besede in kaj to pomeni? Kako lahko mislimo razmerje med razrednim bojem in množtvom novih identitetnih gibanj? Lahko psihoanaliza ponudi teorijo politike in na kakšen način? Kljub temu da je dialog zelo obširen in zavzema več kot 350 strani, pa bralec ne sme pričakovati, da bo na koncu branja v roki držal jasne odgovore. Po eni strani je vsebina posameznih odgovorov na mnogih mestih precej zahtevna in poziva k predhodnemu poznavanju teoretskega žargona, s katerim avtorji operirajo, po drugi strani pa niti dobro poznavanje (predvsem psihoanalitičnih) konceptov ne pomaga zares, saj se avtorji pogosto izgubijo v spirali iskanja novih definicij oz. redefinicij tega, kar sta povedala sogovornika. Ravno tako bi bilo iz danih odgovorov zelo težko tvoriti sistematičen političen program za vzpostavitev radikalne demokracije. Če torej bralec išče novo teorijo levice, je v tem dialogu ne bo našel. Vendar pa to ni bil namen pričujočega dela niti ne izniči pomembnosti, ki ga ima obravnavano delo za vsako sodobno teorijo, ki želi raziskovati pogoje možnosti nastanka nove družbene oblike, ki bo temeljila na radikalni demokraciji. Kot pravi Butler v enem izmed svojih prispevkov: »/P/oanta ni – kot bi se Laclau, Žižek in jaz gotovo strinjali –, da na vprašanja odgovorimo, temveč da jim omogočimo neko odprtje, sprožimo nek politični diskurz, ki jih ohranja in pokaže, kako nevedna mora biti sleherna demokracija o lastni prihodnosti« (str. 51–52).

Literatura

Laclau, Ernesto, in Mouffe, Chantal (1987): *Hegemonija in socialistična strategija: k radikalni demokratični politiki*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

Jasmina Šepetavc

Katja Praznik: Paradoks neplačanega umetniškega dela: Avtonomija umetnosti, avantgarda in kulturna politika na prehodu v postsocializem. Ljubljana: Sophia, 2016. 321 strani (978-961-7003-05-5), 18 EUR.

Knjiga *Paradoks neplačanega umetniškega dela* Katje Praznik je izšla že leta 2016, a kaže, da njene osrednje teze še dolgo ne bodo zastarale. Še več, avtorica s svojim zgodovinskim pregledom družbenega vrednotenja umetniškega dela pokaže, da je vprašanje plačevanja dela na področju umetnosti starejše kot sodobno prežvečevanje prekarnosti. Se je pa v obdobju, ki zanima avtorico, v položaju kulturnega prekarca res znašlo precej več kulturnih delavcev oz. kar cela rezervna armada kulturnikov, kot jih imenuje avtorica in med katere se je velik del svojega delovanja na slovenski kulturni sceni lahko prištevala tudi sama. Pričujoče delo temelji na avtoričini doktorski disertaciji, ki jo je pri Rastku Močniku končala tri leta pred izidom knjige, razdeljeno pa je na tri dele: prvi, *Kulturna politika in umetniško delo*, se posveti razvoju moderne države in javne kulturne politike, umetnosti kot avtonomnega polja in njene ujetosti med državnim subvencioniranjem na eni ter zahtevami trga na drugi strani. Drugi del knjige, *Od avantgarde do alternative: Umetniško delo v samoupravnem socializmu*, svoj fokus zoži in konkretizira na primeru Jugoslavije oz. Slovenije. V tem obsežnem odseku avtorica izriše polje kompleksne jugoslovanske umetniške scene s posebnim poudarkom na alternativnih umetniških praksah in njihovem odnosu do socialistične kulturne politike, hkrati pa nas pelje v začetek problema neplačanega umetniškega dela pri nas, ki je povezan s specifičnimi odločitvami povojne kulturne politike. Zadnji del knjige, naslovljen *Postsocialistična razlastitev: Prekarizacija kulturnih podjetnikov in razredno razslojevanje kulture*, se spopade s tistim po – po mitologizirani alternativni osemdesetih in po social(istič)nem sistemu – in vprašanjem, kaj je po prehodu v devetdeseta in po podjetizaciji umetnosti ostalo od idej solidarnosti in civilne družbe.

Sprva avtorica predstavi genezo kulturne politike, ki jo definira kot »načrtno izvajanje javne politike na področju kulture« (9). Obris kulturne politike najdemo že po podpisu Westfalske pogodbe leta 1648, ko se na grobo začrta zemljevid evropskih nacionalnih držav, a avtorico zanima predvsem obdobje po drugi svetovni vojni, ko se kulturna politika sistemizira in organizira. Tako nas vodi skozi povezave kulturne politike z nacionalno državo in konsolidiranim administrativnim aparatom, »ki je obenem aparat vladanja« (10). Korak ali dva sociološke analize pozneje ni težko videti pomena instrumentalizacije kulture, ki nacionalnim tvorbam v grobem služi kot teren diferenciacije in prestiža navzven ter unifikacije navznoter; avtorica tako kulturno politiko poveže s Foucaultovim konceptom vladnostnih tehnik, ki omogočajo izvajanje oblasti. A funkcija umetnosti nikoli ni za vse enaka in je bila jabolko spora tudi med oblastniki, piše; ob tem navaja britanskega raziskovalca polja Johna Picka: za nekatere je bil prosti čas priložnost za užitek, za druge je bil v funkciji vzgoje in izobraževanja naroda. In prav

slednji je navadno sledilo državno financiranje in institucionalizacija umetnosti. Umetnost postane dejavnost izbrancev in »kulturna politika je eden izmed ideoloških aparatov države« (12), kar K. Praznik ponazori denimo s primerom izvažanja ameriškega jazza in z njim ideje o ameriškem individualizmu v času hladne vojne. V teh trenutkih se delu tu in tam pozna, da je bilo napisano shematično, kot doktorska disertacija, ki mora najprej postaviti jasno tezo, da se lahko poglobi v njena siva območja, kar avtorici skozi celotno delo sicer uspe narediti. Navsezadnje že temeljni primer Jugoslavije ne dovoljuje enoznačnih definicij nacionalne kulturne politike. In tu avtorica najde svoje poslanstvo, ki ga napaja »interpretativni in definicijski kaos, ki ga srečamo v praksi kot tudi njenih [kulturne politike] definicijah« (24), pri čemer se spretno osredotoči na specifičen problem (ra)zvezanosti kulturnega in umetniškega dela ter meznega dela kot postulata kapitalističnega sistema. Za zgodovinsko datiranje vzpostavitve umetnosti kot institucije se avtorica nanaša na več teoretikov, npr. Sáncheza Vásqueza, Bourdieuja, predvsem pa knjigo iz sedemdesetih, *Theory of the Avant-Garde* Petra Bürgerja, ki se v njenih poglavjih pojavi še večkrat. Institucionalizacijo umetnosti torej postavi v 18. stoletje kot del »razvojne logike meščanske družbe« (39), a do paradoksa v odnosu med umetnostjo in njenim produkcijskim kontekstom pride zaradi vpetosti umetnosti v sočasno kapitalistično delitev dela na eni strani in navideznim ločevanjem umetnosti od praks vsakdanjega življenja na drugi strani (ki se zakrije pod pojmom avtonomije umetnosti, konceptom, ki ga Bürgerjevo delo in Paradoks neplačanega umetniškega dela vzameta pod drobnogled z različnih zornih kotov).

V tej konstelaciji se med delom in ustvarjalnostjo ustvari ločnica, umetnost pa je videna kot polje izjemnosti, ki naj bi ga napajali bolj plemeniti vzgibi kot plačilo. Avtorica v tem razdelku naredi potencialno plodno povezavo tematike knjige z marksističnim feminizmom, predvsem z analizami pri nas dobro poznane italijanske teoretičarke Silvie Federici in njenim pisanjem o neplačanem reproduktivnem delu žensk. Podobno kot je neplačano (re)produktivno delo – brezplačna reprodukcija delavskega razreda, brezplačna skrb za dobrobit več generacij družine, brezplačni servisi kuhanja, pranja ipd. – dojeto kot delo iz ljubezni, je umetnikom pripisano delo iz kreativnega vzgiba, razvezano od družbeno-ekonomskega konteksta in povezano (kot pri ženskah) z »naravnimi atributi«. Ko sta gospodinjsko in umetniško delo izvzeta iz konteksta ekonomskega sistema, obdana z ideologijo naravnih danosti, se njun prispevek k delovanju stroja kapitalizma in vez z »vulgarno« potrebo po mezdi zabrišeta. Ker pa v humanistiki in družboslovju ne moremo pozabiti na družbeno-ekonomski kontekst spolov in razrednih razlik, primerjava seveda ni tako enostavna in jo lahko pripeljemo samo do omejene točke.¹ A ključni poudarek avtorice je vendarle, da vsaj v umetnosti vrednost ni več povezana z delom, ampak z umetnino, produkcijski kontekst umetnosti pa je, po Bourdieuju, utajen.

1. Kaja Kraner v svoji daljši recenziji knjige trdi, da bi bilo neplačano umetniško delo bolj smiselno misliti »v okvirih paradoksov ekonomije intelektualne ali duhovne lastnine. Problem torej tiči predvsem v tem, da se v primeru „umetniške ekonomije“ uveljavlja predvsem tisto „živo delo“, ki spravi umetniško delo v cirkulacijo – na račun preteklega „živega dela“ umetnika, vtisnjenega v umetniško delo, ki je potisnjeno v ozadje.

Drugi del knjige svoje polje proučevanja geografsko zameji na Jugoslavijo, časovno pa na čas po drugi svetovni vojni, torej čas vzpona socialne države ter zagotavljanja dostopa do umetnosti in kulture kot del paketa socialnih pravic. Povojna »politično-kulturna razmerja je v SFRJ nenehno strukturiralo tudi vprašanje novega proizvodnega načina, ki bo drugačen od kapitalističnega« (88), pravi K. Praznik ter identificira šest obdobij odnosa med umetnostjo in državo v 20. stoletju na Slovenskem:

Prvo, *nacionalna ali avantgardna umetnost*, pripada predvojnim bojem politične in umetniške avantgarde, katoliškega in liberalnega tabora ter prvega vzpostavljanja nacionalnih institucij v Kraljevini SHS. To obdobje, ki je izjemno zanimivo, a v zgodovinskih analizah večkrat spregledano,² avtorica zavoljo fokusa sicer pusti ob strani. Drugo obdobje je *odporniška umetnost*, v kateri se že poznajo zametki kulturniških sporov po vojni. Povojna *kultura za novega človeka* je poudarjala prosvetiteljsko in propagandno funkcijo umetnosti, po sporu z infombirojem pa dobimo namesto Ministrstva za prosveto Ministrstvo za znanost in kulturo ter novo obdobje Socialističnega modernizma in pluralistične tolerance. To je pomembno z več vidikov, saj se v tistem času (do leta 1974) uvede status samostojnega umetnika, umetnost postane avtonomno polje, uredi pa se tudi javno financiranje kulturnih institucij (preko Sklada za pospeševanje kulturnih dejavnosti, sklada za kinematografijo in še enega za založništvo). Naslednje obdobje, *institucionalizacija alternative in samostojnih kulturnih delavcev*, sovpada z vzponom samoupravljanja, ki se uveljavi tudi na področju kulture, na katerem redistribucijo javnih sredstev prevzamejo občinske kulturne skupnosti in Kulturna skupnost Slovenije, v tem obdobju pa se uredi nacionalna kulturna politika in z uvedbo posebnega instituta zgradi armada samostojnih kulturnih delavcev. Ker govorimo o sedemdesetih, se tudi Jugoslavija ne izogne postfordističnemu načinu proizvodnje, vzponu neoliberalne ekonomije in ekonomski krizi, ki že napovedujejo ekonomske ukrepe nove države in postavljajo temelj poznejšemu obdobju *postsocialistične kulturne politike*.

Avtorica skozi obdobja in primere oriše administracijo in državno instrumentalizacijo umetnosti na eni strani ter avantgardne poskuse presejanja meščanske institucije umetnosti, ki so se v času pluralistične tolerance uveljavljale zunaj institucij in v društvi, na drugi. Skozi primere, kot so denimo eksperimentalno gledališče Oder 57, revija *Perspektive* in skupina OHO, opozarja, da je bila pluralizacija navsezadnje le navidezna, saj so bili umetniki odvisni od federalnega in lokalnega financiranja ter statusa umetnika, s tem pa podvrženi nadzoru države, ki je sicer določeno mero kritičnosti dopuščala, kolikor umetnost ni preseгла okvirov svojega polja in posegla na politično. V sedemdesetih in osemdesetih je umetnost za ideologe neoliberalizma postajala nevzdržno (171) breme državne blagajne, zato se je oblikovala kot gospodarska panoga, tisti, ki niso bili inte-

Delo umetnika je od modernosti torej dejansko – povsem objektivno – v ozadju, njegovo lastništvo nad umetniškim delom pa omejeno. Če ima umetnik v modernosti do neke mere nadzor nad samo produkcijo v ožjem smislu, jo ima v veliko manjši meri nad recepcijo in distribucijo, ki seveda postajata integralni del produkcije« (2017).

2. Obdobje je sicer letos dobilo pozornost v pregledni razstavi *Moderne galerije* z naslovom *Na robu: vizualna umetnost v Kraljevini Jugoslaviji (1929–1941)*.

grirani v institucije, pa so običajni v vse bolj prekarnih statusih samostojnih umetnikov in samostojnih kulturnih delavcev. Komodifikacija in podjetniška logika umetniškega dela, pravi avtorica, sta se razširili zlasti v devetdesetih, razredne razlike med ustvarjalci na področju kulture pa so ostajale netematizirane že prej, ko je problematike materialnega pomanjkanja – ne samo v obliki mezd za delo ali prostorov za ustvarjanje – preglasila kritika vladajoče ideologije sopihajočega socializma osemdesetih.

Skoraj tristo strani dolga knjiga vsebuje nekaj balasta, ki ga je – ponovno – mogoče pripisati njenemu doktorskemu izvoru, a avtorica temo prekariata na področju kulture vendarle zgodovinsko umesti in sociološko analizira, bralcem, predvsem tistim, ki se s temami umetnosti in njenih kontekstov ne ukvarjajo, pa področje mapira podrobno in podkrepljeno z odmevnimi primeri poskusov vzpostavljanja umetniških alternativ v posameznih obdobjih. Delo s svojo umeščenostjo v slovenski prostor pokaže, kako so se ideje Richarda Floride (2003) in drugih gurujev kreativnih mest, ekonomije in razreda prevedle v podjetizacijo umetnosti in kulture tudi pri nas. Knjigi sicer zmanjka podrobnejša tematizacija tega postfordističnega premika: če idejo umetnosti kot avtonomnega polja med drugim napaja ideja izjemnosti njenih ustvarjalcev, kot pravi avtorica v prvi polovici knjige, kreativnost pa je od drugih poklicev navidezno ločena, kako premišljivati o sodobnem stanju trga dela, kjer je kreativnost postala temeljna zahteva množice poklicev, stanje, ki ga britanska feministična kritičarka Angela McRobbie imenuje dispozitiv kreativnosti (creativity dispositif). In kaj to pomeni za nekoč jasne ločnice med avtonomnim poljem umetnosti in njenim (navideznim) ločevanjem od ekonomije? Avtorica se sicer na kratko ustavi na povezanem problemu – pomanjkanju alternativnih prostorov –, ki je bil velik del boja alternative v novi državi (pomislimo npr. na Metelkovo in Rog), a danes se zdi, da alternativa svoje prostore vedno znova izgubi v boju z mestnimi oblastmi, ki zasledujejo paradigmo »kreativnih mest«.

V Sloveniji je ob odsotnosti alternativnih možnosti financiranja problematika materialnih pogojev ustvarjanja nerazrešljiva težava, ki ustvarjalce na področju kulture stratificira, javno financiranje projektov pa tistim, ki ne delujejo v institucijah, po navadi pokrije le del stroškov, pri čemer večinoma ne zagotavlja niti spodobnih mezd ustvarjalcev niti status samostojnih kulturnih delavcev ne nudi pravic, ki jih imajo drugi delavci za samoumevne (npr. univerzalno bolniško odsotnost). Knjiga Paradoks neplačanega umetniškega dela tako ni pomembno branje samo zato, ker ponudi analizo pogojev dela v umetnosti in kulturi, ki se skozi leta zaostrojujejo, temveč napoveduje širše obubožanje »kreativnih delavcev« v »kreativni ekonomiji«.

Literatura

- Florida, Richard (2003): *Cities and the Creative Class*. *City & Community*, 2 (1): 3-19.
Dostopno prek: <https://creativeclass.com/rfcgdb/articles/4%20Cities%20and%20the%20Creative%20Class.pdf> (2. oktober 2019).
- Kraner, Kaja (2017): *Umetniško delo – umetnost in delo*. *Radio študent*, 28. 3. 2017.
Dostopno prek: <https://radiostudent.si/kultura/art-area/umetni%C5%A1ko-delo-%E2%80%93-umetnost-in-delo> (7. oktober 2019).
- McRobbie, Angela (2016): *Be Creative: Making a Living in the New Culture Industries*. Cambridge: Polity Press.

Nina Vombergar

Marjan Smrke: Sociološke osti: od božiča do velike noči.
Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2018.
ISBN (978-961-235-863-1), 19 EUR.

Sociološke osti: od božiča do velike noči so delo, sestavljeno iz tridesetih člankov, ki so v večini že bili objavljeni v različnih revijah oziroma časopisih, namenjenih širši javnosti, in so bili za namene izdaje te knjige dopolnjeni in predelani. Navdih za posamezne članke, ki so zbrani v delu, so aktualna družbena dogajanja, ki so se zgodila v času nastajanja člankov, torej v letih od 2008 do 2018. Besedila se dotikajo področij, ki so specialiteta dr. Marjana Smrketa, to so sociologija religije, primerjalna religiologija in družbena mimikrija, kar pa ne pomeni, da se njegove misli ustavijo pri omenjenem. V svojih člankih s kritičnim očesom izjemnega opazovalca in poznavalca religijskih institucij in družbenih kontekstov, v katere so te vpete, zarisuje povezave in riše vzporednice med široko paleto družbenih pojavov.

Smrke se v besedilih tako odziva na aktualne dogodke, še posebej povezane z religijskimi pojavi oziroma z delovanjem religijskih skupnosti oziroma institucij. Analizira dogajanja v času večjih praznikov, kot sta božič in velika noč, postreže z zgodovinskimi razvoji nekaterih religijskih praks, ki jih današnje institucije želijo uveljaviti kot obvezne (vsaj za njihove privrženca), pri čemer razkriva dolgo zgodovino političnih in gospodarskih vplivov na oblikovanje določil v zvezi s temi praksami (npr. celibat med duhovščino). Nadalje razkriva zgodovinsko povezovanje religijskih institucij s političnimi režimi in opcijami ter upravičevanje takega delovanja s predpostavkami, da gre za božjo voljo (npr. sodelovanje katoliške cerkve z nacizmom). Analizira politične pozicije in poskuse političnega vplivanja hierarhičnega vrha religijskih institucij na sodobne družbene pojave (npr. njihov odnos do spolnosti) in njihove politične drže ter pooblastili v zvezi z njimi, ki si jih jemljejo v imenu boga. Preučuje beganja od konservativnejših do progresivnejših pozicij religijskih skupnosti, poskuse njihovega odzivanja na delovanje sodobnih družb ter na spreminjanje življenja in vrednot posameznikov v teh družbah. Trditve hierarhičnih vrhov religijskih institucij preverja skozi pregled empiričnih dejstev ter jih na tak način dekonstruira in razkriva kot izjave, ki vsebujejo poskus vpliva na politično okolje in niso nujno odslilkava realne družbene slike, čeprav se predstavljajo kot take. Ukvarja se s pojavi sekularizacije in desekularizacije v sodobnih družbah ter prepoznava vzrode zanj in odzive verskih voditeljev nanje. Družbene pojave razkriva skozi teorijo družbene mimikrije, v skladu s katero boga, za katerega posrednike se predstavljajo verski funkcionarji, opisuje kot nemi model, ki se ne zmore braniti pomenov, ki jih nanj vpisujejo ti tako imenovani božji posredniki, poleg tega pa v okviru družbene mimikrije razkriva tudi način delovanja religijskih institucij na način prevzemanja določenih vlog (npr. vloga žrtve, ki jo v postsocializmu igra katoliška cerkev). Razkriva šibkost utemeljevanja in utrjevanja idej na podlagi svetih knjig, katerih temeljni nauki so kontradiktorni in paradoksalni, hkrati pa primerjalno religiološko razkriva zgodovinske

medreligijske vplive na oblikovanje zgodb, ki danes v posameznih religijah veljajo za vredne vsakoletnega, če ne že vsakodnevnega spominjanja in praznovanja, prepredene z verovanji oziroma nadrealističnimi elementi. Nadalje analizira odzive vrha religijskih institucij na pojave med lastnimi privrženci in komentira prelomne dogodke znotraj religijskih institucij, ki pa jih pojasnjuje v okviru političnih interesov teh institucij in poskusov pridobitve družbene moči (npr. beatifikacije in kanonizacije v katoliški cerkvi v točno določenih družbenih okoliščinah). Razpira probleme znotraj religijskih skupnosti, njihovo (ne)uspešno spopadanje z njimi in prevare, povezane s poskusom pridobitve moči zaradi domnevnih nadnaravnih sposobnosti (npr. domnevno bruhanje zlatih jajc s strani Sai Babe). Razkriva (ne)uspešne poskuse nadzora nad privrženci (npr. nad spolnostjo in kontracepcijo). Nenazadnje religijske institucije prepozna kot take, ki na enem področju sledijo duhu časa in se v skladu z njim oblikujejo kot velikanska podjetja ali korporacije, pri čemer se prepuščajo povsem posvetnim dejavnostim, kot so boj za prevlado (ne samo na religijskem) tržišču, kamor sodijo razne finančne mahinacije, zavajanje potrošnikov (vernikov) in kopičenje kapitala, ki pa včasih temeljito propadejo (npr. finančni zlom mariborske nadškofije).

Smrke skozi poglavja oziroma zbrane članke izbrane družbene pojave analizira tako, da jih opremi z dejstvi in med njimi zarisuje (ne vedno na prvi pogled očitne) povezave. Kot rečeno, se večinoma ustavlja ob religijskih pojavih oziroma pojavih, ki se tako ali drugače navezujejo na religijske skupnosti, še posebej na katoliško cerkev, ter jih osvetli v luči zgodovinskih in kulturnih dejstev ter političnega dogajanja. Ob premisleku o tovrstnih pojavih pojasnjuje družbene razloge in vzvode zanje, ki pa se med drugim razkrivajo v tem, da moč religije in religijskih skupnosti izhaja iz njene funkcije, ki je – uteha. Skoznje posamezniki iščejo rešitve za svoje probleme in vzpostavljajo (nemi) dialog z domnevnimi višjimi silami, ki naj bi te probleme pomagale rešiti. Ti mehanizmi postanejo navade in sčasoma tradicije, ki se jih posamezniki oklepajo, saj postanejo del njihove identitete, prav slednje pa je cilj religijskih institucij, ki se borijo za svojo moč – ko od njih predpisane prakse postanejo identiteta, pridobijo trdno podporo svojih sledilcev. Religijskih institucij pa ne razkriva le kot takih, ki so privlačne zgolj zato, ker domnevno rešujejo stiske posameznikov, ampak tudi kot take, ki probleme same ustvarjajo, zanje pa nato ponujajo po njihovem mnenju ustrezne rešitve.

Sociološke osti: od božiča do velike noči so delo, ki je neprecenljivo zaradi poglobljenega pogleda v izbrane teme, ki ga avtor ponuja z zapisanimi premisleki, temelječimi na poznavanju širših religijskih, kulturnih in političnih procesov, prepričljivega povezovanja (zgodovinskih) dejstev in iskanja medsebojnih vzročno-posledičnih povezav. Besedila so napisana tako, da se približajo tako tistim, ki jim teme, o katerih piše, še zdaleč niso tuje, kot tudi tistim, ki o njih morda premišljajo redkeje. S tem je vrednost zbranih besedil izjemnega pomena, saj nagovarja vse tiste, ki jih naseljuje vsaj nekaj radovednosti in si drznejše kdaj zazreti v navidezne samoumevnosti ter se vprašati »zakaj«. Ena najpomembnejših kvalitete Smrketovega dela je tako, da se kritični sociološki premislek odmika od mrtve teorije, izolirane v akademskem svetu, saj so besedila napisana na način, da so razumljena širokemu občinstvu, kar je dobrodošlo stremljenje vede, ki se tiče vseh, saj vendarle preučuje družbo. Bralko vznemirja in spodbuja avtorjevo premišljanje,

tudi tako, da svoje misli opremi ne le z izsledki verodostojnih raziskav in zgodovinskimi dejstvi, temveč tudi s preišljenim, natančnim, berljivim in duhovitim literarnim slogom. Smrketovo pisanje je za bralko užitek, saj izbrane pojave, ki se jih v pisanju dotika, na koncu preplete v širok pogled na družbeno dogajanje, ki ga pogosto zaključí s hudomušno noto, kar spodbuja nadaljnje preišljanje o obravnavanih temah in bolj pozorno opazovanje družbenega dogajanja ob naslednjih trenutkih, ko znova zazvenijo cepetanja in besede tistih, ki s prstom kažejo na neme modele v poskusih uveljavljanja lastne volje.

